Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
ORSAM
مركز دراسات الشرق الأوسط
Center for Middle Eastern Studies

RAPOR 29
NİSAN 2021

Arap Ayaklanmalarının Politik Ekonomisi: Mısır ve Tunus Örnekleri

H. KÜRŞAD ASLAN I KEVSER TUBA DURMUŞ

Telif Hakkı

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2021

ISBN: 978-625-7219-31-0

9 786257 219310

Bu çalışmaya ait içeriğin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu çalışmada yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

Yayınlanma Tarihi: 19 Nisan 2021

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Adres : Mustafa Kemal Mah. 2128 Sk. No: 3 Çankaya, ANKARA
Telefon : +90 850 888 15 20
Eposta : info@orsam.org.tr
Fotoğraf : Anadolu Ajansı (AA), Shutterstock

"Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 5'inci maddesinin ikinci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir"

ARAP AYAKLANMALARININ POLİTİK EKONOMİSİ: MISIR VE TUNUS ÖRNEKLERİ

Yazarlar Hakkında

Doç. Dr. H. Kürşad Aslan

1994 yılında ODTÜ Siyaset Bilimi Bölümünden mezun oldu. 1999 yılında Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler yüksek lisans programı çerçevesinde yazdığı "Azerbaycan Petrolünün Bölge ve Dünya Siyasetinde Rolü" başlıklı tezini tamamlayarak yüksek lisans derecesi aldı. 2011 yılında ABD'nin Ohio eyaletinde bulunan Kent Eyalet Üniversitesinden doktora derecesi kazandı. Siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bakış açısıyla "Kırgızistan ve Özbekistan'da Kalkınma Potansiyeli: Orta Asya'nın Kırsal Bölgelerinden Uluslararası Göç" başlıklı tezini saha araştırması ve nitel araştırma teknikleri ile tamamladı. 2011-2015 yılları arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesinde ve 2015 yılından itibaren İstanbul Medipol Üniversitesinde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olan Doç. Dr. Aslan'ın ilgi alanları; küresel politik ekonomi, dış politika analizi, insani diplomasi, araştırma yöntemleri ve Avrasya siyasetidir.

Kevser Tuba Durmuş

2015 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldu. 2019 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinden aynı bölümün yüksek lisans programında "Kamu Örgütlenmesinde Kanunla Kurulmuş Vakıfların Yeri Sorunsalı: Türkiye Maarif Vakfı Örneği" başlıklı tezini tamamlayarak yüksek lisans derecesini aldı. 2020/2021 akademik yılında Medipol Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler doktora programına birinci sıradan burslu statüde kabul alarak ders dönemine başlamış olup hâlen devam etmektedir. 2018 yılından itibaren Türkiye Maarif Vakfı Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölge Masasında uzman olarak görev almaktadır.

İÇİNDEKİLER

03 GİRİŞ

07 TOPLUM SÖZLEŞMESİ TEORİSİ VE DEVLET TOPLUM İLİŞKİLERİ

15 ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNDE KÜRESEL DİNAMİKLER

19 ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNE İÇERİDEN BAKIŞ

19 ORTADOĞU'DA MODERN DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: SİYASİ REJİMLERİN GENEL PROFİLİ

26 MISIR'IN YAKIN DÖNEM TARİHİ: SİYASET, TOPLUM VE EKONOMİ İLİŞKİLERİ

29 TUNUS'UN YAKIN DÖNEM TARİHİ: SİYASET, TOPLUM VE EKONOMİ İLİŞKİLERİ

33 ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNDE SOSYOLOJİK DİNAMİKLER

35 OKA BÖLGESİNDE TOPLUMSAL ÖRGÜTLÜLÜK: MISIR VE TUNUS

37 OKA BÖLGESİNDE DEMOGRAFİK DİNAMİKLER

40 OKA BÖLGESİNDE TOPLUMSAL SÖZLEŞMEDE ÇATLAKLAR: SOSYAL ADALET, YENİ İLETİŞİM ARAÇLARI VE YOLSUZLUKLAR

45 ARAP BAHARI'NIN 10. YILINDAN GERİYE BAKIŞ: SON NOTLAR

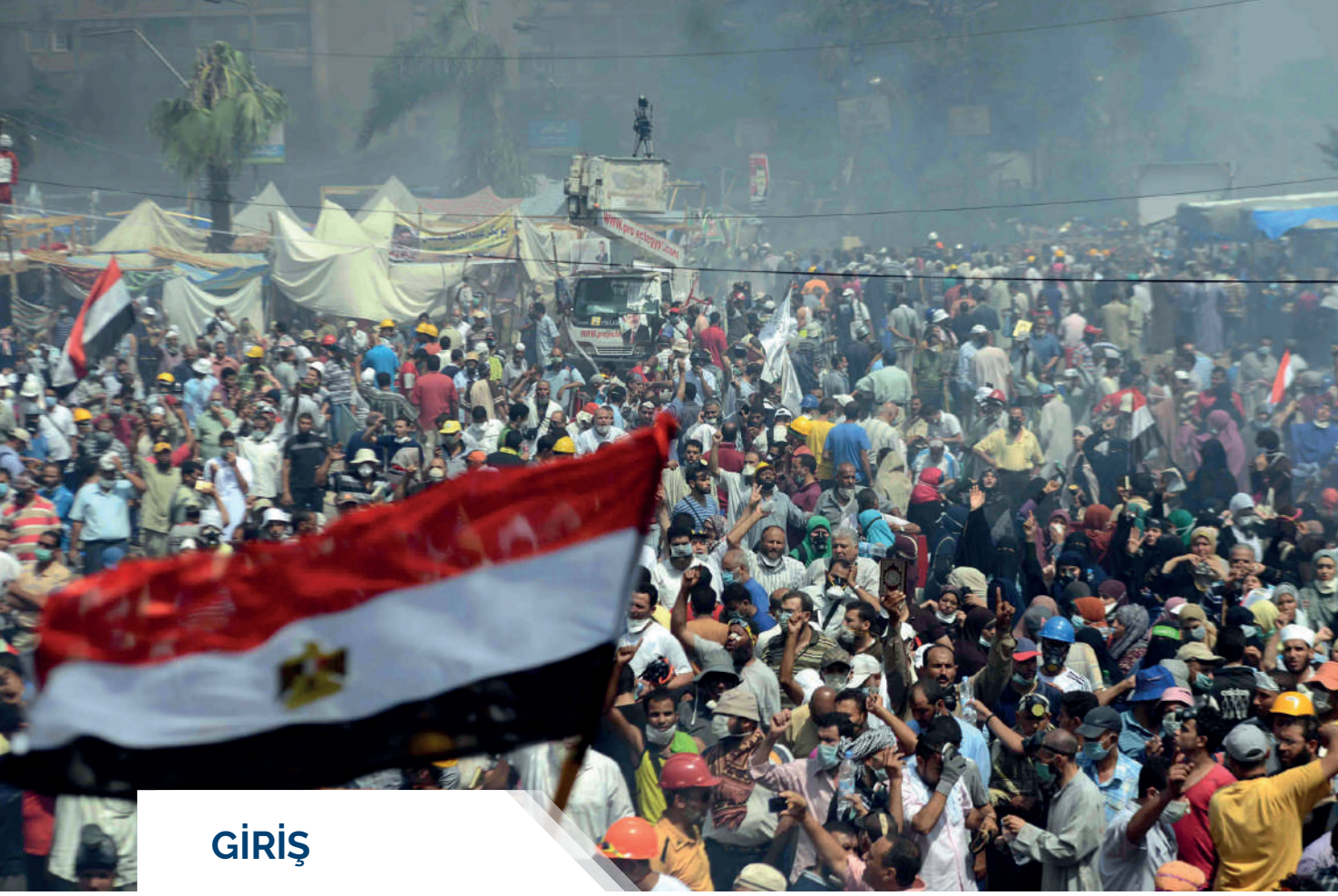

GİRİŞ

17 Aralık 2010 tarihinde ilk kez Tunus'ta ortaya çıkan ve daha sonra tüm Ortadoğu'ya yayılan halk hareketleri sonucu 14 Ocak 2011'de 30 yıldır Tunus'u otoriter bir rejimle yöneten Bin Ali ülkesini terk etti ve Suudi Arabistan'a sığındı; 25 Ocak 2011'de ise Mısır'ı 30 yıldır aralıksız bir şekilde otoriter rejimle yöneten Hüsnü Mübarek görevden el çektirildi. Söz konusu halk isyanları diğer ülkelere de sıçradı ve kimisinde kısmi politik değişimlere ve kimisinde ise iç savaşa kadar varan huzursuzluklara yol açtı. Arap ayaklanmaları küresel sistemde geniş yankı uyandırdı. Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya ile beraber pek çok ülke benzer bir olayın kendi ülkelerinde de gerçekleşme ihtimaline binaen ulusal güvenlik stratejilerinde ve internet politikalarında önemli yeniden yapılandırmalara başladı.

'Arap Baharı' halk hareketlerinin kavramsallaştırılmasında farklı görüşler ileri sürülmüştür.[1] Bazı çalışmalarda bu olaylar bir devrim olarak nitelendirilirken Tunus ve Mısır özelinde Arap ayaklanmaları sürecindeki gelişmeler değerlendirildiğinde bunun ne bir devrim ne de ciddi bir rejim değişimi olduğu ileri sürülse de[2] uzun vadede ne tür sonuçlar doğuracağı henüz kesinleşmiş değildir. Arap ayaklanmalarının meydana geldiği 2011'deki sosyal dinamizm ile beraber daha sonraki yıllarda devlet kanadında meydana gelen uyum reflekslerinde çok farklı etkenler bulunmaktadır. Meydanlarda başlayan gösterilerde en sık duyulan sloganların başında "ekmek, özgürlük ve sosyal adalet" ile beraber "onurlu bir yaşam *(dignity)*" gelmişti. Meydanları dolduran kalabalığın talepler listesinde demokratik re-

1 Haddad, Bassam. "Syria, the Arab uprisings, and the political economy of authoritarian resilience." *The Arab Spring*. Palgrave Macmillan, New York, 2012. 211-226.

2 Haddad, 2012.

jim en üst sıralarda değildi; halk hareketlerinin itiraz ettiği şeylerin başında yıllardır iktidar koltuğuna çöreklenen baskıcı rejimlerin uyguladıkları beceriksiz ve yanlış politikalar, ekonomik performans, yolsuzluklar ve her şeyin üstünde berbat denebilecek yönetişim ve kamu politikaları geliyordu.[3]

1970'li yıllarda dünya ekonomisinde gözlemlenen yüksek petrol fiyatları, Arap-İsrail savaşlarının bölgedeki yansımaları, Tunus ve Mısır gibi ülke vatandaşlarının deneyimlediği işçi göçleri ve ailelerine gönderdikleri işçi havaleleri gibi haricî etkenleri not etmek gereklidir. 1980'lerden itibaren küresel ekonomideki liberalleşme eğilimleri ve 1990'lardan itibaren giderek hızlanan ekonomik küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin Ortadoğu'daki iz düşümü; orta gelir grubunun fakirleşmesi, belediye hizmetlerinde kalitesizlik, kamu refah hizmetlerinde azalma, gelir dağılımı bozuklukları ve büyük çaplı rüşvet ve yolsuzluk haberleri ile tüm bunların farkında olan geniş halk kitleleri olmuştu.

Arap ayaklanmalarına doğru evrilen dünya ekonomik sistemindeki üç önemli gelişmenin peş peşe gelmesi ve aralarında etkileşim olduğunun not edilmesi önemlidir.[4] 2008 yılındaki küresel finansal kriz, ABD finans merkezi olan Wall Street bölgesindeki sivil eylemler ve hemen akabindeki Arap ayaklanmaları küresel politik ekonomi sisteminin Ortadoğu'daki dışa vurumu olarak yorumlanmaktadır. Ortadoğu'daki en çarpıcı olaylar 2011 yılında meydana gelmişken son on yılda Ortadoğu'nun farklı ülkelerinde spontane sosyal hareketlerin ve siyasi eylemlerin hâlen devam ettiğini gözlemliyoruz. Son yıllarda Irak, Lübnan, Suriye, Libya, Bahreyn ve Sudan başta olmak üzere pek çok ülkede merkezî yönetime karşı geniş halk kitlelerinin katılımı ile gösteriler düzenlendiğine şahit oluyoruz. Bu on yıllık süreçte halkta biriken öfkenin mobilize olmasını anlama bakımından protestoları örgütleme ve harekete geçirmede dört önemli faktörün altı çizilmiştir: Uzun süredir biriken şikayetler, duygusal bir tetikleyici, cezasızlık duygusu ve sosyal medya kullanımı.[5]

Arap ayaklanmaları otoriter rejimlerin despotluk ve yolsuzlukları, zengin-fakir arasındaki uçurum, küresel gıda fiyatlarındaki artış, enflasyon, kırsal ve metropol yerleşimlerde yaşayan yoksul halkların kendilerini unutulmuş ve dışlanmış hissetmesi bu büyük depremin habercileri

Arap ayaklanmalarında geniş halk kitlelerinin meydanlarda verdiği mesajın, Ortadoğu coğrafyasında yeni bir devlet-toplum ilişkisi tarzı geliştirmenin ve toplumsal sözleşme ihdas etmenin gerekliliğini gösterdiği söylenebilir.

3 Lynch, Marc. "The Arab Uprisings Never Ended The Enduring Struggle to Remake the Middle East." *Foreign Affairs* 100.1 (2021): 111-122.

4 David Balaam & Bradford Dillman, Introduction to International Political Economy. New York: Pearson Publishing, 2014.

5 Bellin, Eva. "Reconsidering the robustness of authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring." *Comparative Politics* 44.2 (2012): 127-149.

olmuştur. Özellikle küreselleşmenin giderek hız kazanması ve Ortadoğu coğrafyasının bu akışın dışında kalması ile yönetenler ve yönetilenler arasında bazı talep-uygulama uyuşmazlıkları meydana gelmiş, devlet-toplum ilişkisi gittikçe kötüleşmiştir. Arap ayaklanmalarında geniş halk kitlelerinin meydanlarda verdiği mesajın, Ortadoğu coğrafyasında yeni bir devlet-toplum ilişkisi tarzı geliştirmenin ve toplumsal sözleşme ihdas etmenin gerekliliğini gösterdiği söylenebilir.

Arap ayaklanmalarının nedenlerini üç ana başlıkta değerlendirebiliriz. Birincisi, ekonomik nedenler olup bu başlık altında işsizlik, enflasyon, verimlilik, gıda fiyatları, enformel ekonomi ve global finansal krizin bölgeye etkilerini ele alabiliriz. İkinci olarak, sosyal nedenler çatısı altında pek çok alt faktör göz önünde bulundurulabilir: örneğin genç nüfusun genel nüfus içindeki yüksek oranı, eğitim-istihdam piyasası uyumsuzlukları, sosyal medyanın etkileri, etnik ve dinî azınlıklar konularını bu kapsamda değerlendirebiliriz. Üçüncü bir analiz kategorisi ise siyaset başlığı altında demokratikleşme, otoriter rejimler, seçimler, sivil toplumun örgütlenmesi ve devletle olan ilişkileri örnek olarak verebiliriz.

Tunus ve Mısır özelinde Arap ayaklanmaları sırasında geniş halk kitlelerinin sergilediği taleplerin dışa vurumu, ulusal elitlerin bakış açıları ve direnç mekanizmaları, bölgesel güç denklemi ile beraber küresel hegemonya mücadelelerinin potansiyel etkilerini bir arada düşündüğümüzde ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır. Arap isyanlarının esasen üç büyük krizin birleştiği bir jeopolitik sahayı işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ishac Diwan'ın yorumuyla Arap ayaklanmaları, Ortadoğu'da devlet yapısı, kapitalizm ve liberal anlayış çerçevesinde sürdürülemeyeceğini açıkça ortaya koyan bir krizler yumağıdır.[6] Gelecek günlerde Ortadoğu'da istikrarlı ve sürdürülebilir bir devlet-toplum uyumunu tesis etmek üzere fırsat penceresi açıldığı takdirde son on yıldaki krizler önemli birer veri kaynağı olabilecektir. Çözüm noktasında toplumun şikayetlerinin, taleplerinin ve etkili kamu politikalarının tespiti önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmanın devamında öncelikle toplum sözleşmesi kapsamında devlet-toplum uyumundan bahsedilerek teorik ve kavramsal bir çerçeve içerisinde Ortadoğu politik ekonomisinin şekillenmesindeki üçlü sacayağı olarak iç siyaset, küresel sistem ve sosyolojik faktörler ele alınmıştır. İlk bölümde dış faktör olan küresel dinamikler, aktörler ve etkileri; ikinci bölümde iç faktörler olan bölgedeki devletlerin-rejimlerin

Ortadoğu'da devlet yapısı, kapitalizm ve liberal anlayış ile beraber toplumsal örgütlenmenin sürdürülemez olduğuna yönelik ciddi sinyalleri barındıran bir krizler yumağıdır.

6 Diwan, Ishac Ed. *Understanding the political economy of the Arab uprisings.* World Scientific, 2014.

eğilimleri, Mısır ve Tunus'un yakın dönem ekonomi tarihleri incelenmiştir. Sonraki bölümde ise bölgedeki toplumsal örgütlülük anlayışının, demografik dinamiklerin ve devlet-toplum arasındaki sözleşmede var olan sorunların temel alındığı sosyolojik dinamikler açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise Arap ayaklanmalarından bu yana geçen 10 yıl içerisinde Ortadoğu ülkelerinde politik ekonomi alanında nelerin değiştiği ya da değişmediği, devlet-toplum uyumunun iyileştirilmesinin kısa vadede mümkün olup olmayacağı konusunda değerlendirmelerde bulunulmuştur.

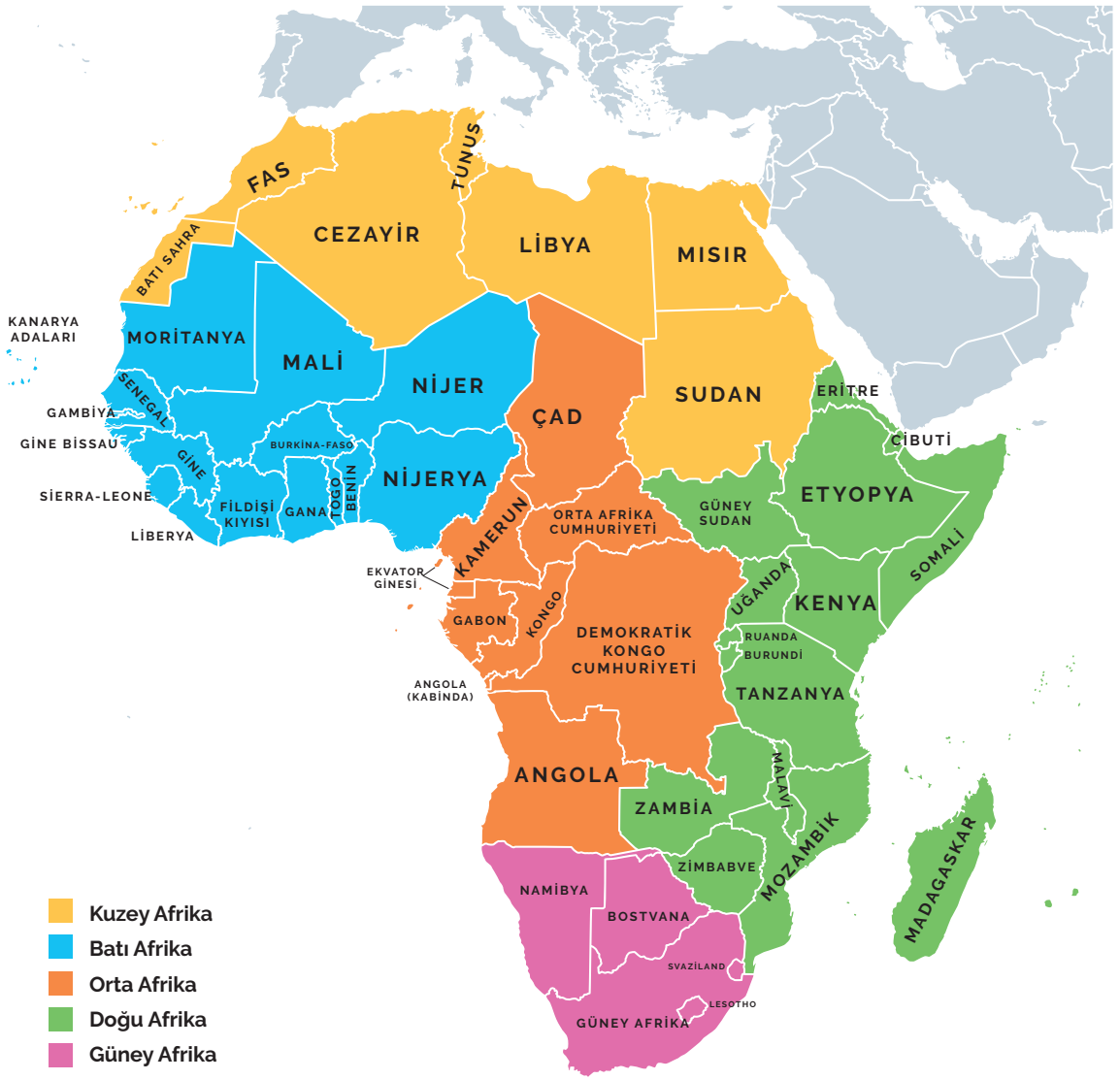

TOPLUM SÖZLEŞMESİ TEORİSİ VE DEVLET TOPLUM İLİŞKİLERİ

Ennahda Partisi taraftarlarınca Tunus'ta düzenlenen gösteri.

Siyaset bilimi uzmanları Arap ayaklanmalarını farklı perspektiflerden yorumlamaktadır. Liberaller, bireyler, özgürlükler, tercihler, artan ekonomik ve sosyal eşitsizlikler, yalpalayan bir devlet ve yükselen eğitim seviyelerinin bileşiminin toplumdaki beklentileri karşılayamayan bir siyasi süreç ürettiğini iddia etmektedir.[7] Marksistler ise tersine, Arap devletlerinin dünya kapitalist sistemi içindeki konumunun halkın öfkesinin birikmesi ve mobilize olması ile istikrarsızlık üretimi açısından kritik önemde olduğuna işaret etmektedir.[8] Sosyal inşa teorisyenleri de küreselleşme ile devlet, toplum ve bireyin değişen kimlik ve normları üzerinde durmaktadır.

Uluslararası politik ekonomi gibi disiplinler arası perspektifler ise daha geniş bir açıklama kapasitesi göstermektedir. Para, fayda, işsizlik, enflasyon, ücretler gibi verileri ele alan iktisadi alanın yanında, kadın-erkek ilişkileri, toplumsal normlar, inançlar, etnik gruplar gibi sosyolojik alanı da kapsamakta ve bunları siyasete dair tüm süreçlerle harmanlamaktadır. Bu analizlerin her birinin eksik kaldığı taraflar vardır. Özellikle küresel piyasaların işleyişinde sadece iktisat veya sadece siyaset gözlükleri ile büyük resmi göremeyiz. Örneğin, petrol fiyatlarının yüksek seyrettiği dönemlerde Ortadoğu bölgesinin enerji zengini devletleri (Suudi Arabistan ve Katar gibi) Mısır ve Tunus gibi kıt kaynaklı ülkelerde yatırım yapmaktadır. Bu fonlara ihtiyacı olan Kahire ve Tunus elitleri siyasi davranışlarını Körfez ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma yönünde adapte edebilmektedir. Diğer bir örnek olarak IMF veya Dünya Bankası (sistemik aktörler) Mısır'a fon sağlama karşılığında bazı iç politika kararlarına tesir etmektedir. Peter Gourevitch'in "ikinci düzeye tersten bakış"[9] metaforunda temellendirdiği şekilde

7 Beissinger, Mark R., Amaney A. Jamal, and Kevin Mazur. "Explaining divergent revolutionary coalitions: Regime strategies and the structuring of participation in the Tunisian and Egyptian revolutions." *Comparative Politics* 48.1 (2015): 1-24.

8 Beissinger vd., 2015.

9 Gourevitch, Peter. "The second image reversed: the international sources of domestic politics." International organization 32.4 (1978): 881-912.

Ortadoğu bölgesinde devlet-toplum ilişkilerinin uzun bir zaman içinde deforme olması ve nihayet Arap ayaklanmaları ile büyük bir kırılma yaşanması tesadüfi değildir. Devlet ve toplumların karşılıklı görev, beklenti ve yükümlülüklerin yer aldığı "toplum sözleşmesi" derin yara almıştır; devlet imgesinin toplum nezdinde itibarını önemli ölçüde kaybettiği söylenebilir.

iç siyasi süreçlerin küresel dinamiklerle ilişkilendirildiği model de önemlidir. Küresel sistemde oluşan dinamikler alttan gelen birikimlerin bir sonucudur ve aynı zamanda bu büyük dalgaların devletlere ve toplumlara doğru nüfuz etmesi kaçınılmazdır.

Ortadoğu bölgesinde devlet-toplum ilişkilerinin uzun bir zaman içinde deforme olması ve nihayet Arap ayaklanmaları ile büyük bir kırılma yaşanması tesadüfi değildir. Devlet ve toplumların karşılıklı görev, beklenti ve yükümlülüklerin yer aldığı "toplum sözleşmesi"nin derin yara aldığı; devlet imgesinin toplum nezdinde itibarını önemli ölçüde kaybettiği söylenebilir. Diğer bir deyişle iki taraflı sözleşmede halk, karşı tarafa (yani devlete) yönelik ciddi bir meydan okuma ile itiraz etmiş, görevini ve yükümlülüklerini ciddi biçimde ihmal ettiğine veya kötüye kullandığına dair mesaj vermiştir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için toplum sözleşmesi teorisinden kısaca bahsedilebilir. Batı'da Aydınlanma dönemiyle birlikte Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau tarafından ele alınan toplum sözleşmesinde; doğada anarşik koşullar (merkezî bir otoritenin olmayışı) çerçevesinde varlık mücadelesi veren insanlar, güvenlik ve istikrar arayışı içinde olacaktır. Toplumsal örgütlülük belli toprak parçası sınırları dâhilinde kendini koruma mekanizmaları yaratacaktır. Bu anlatı ile ölüm ve şiddet korkusu ile yaşayan insanlar için barış ve istikrarı sağlayıp bunu sürekli kılacak siyasal bir düzen ve otoritenin yani devletin kurulması gereğinin tabiat laboratuvarında zaman içinde anlaşıldığı söylenir.

Güvenlik ve istikrarı sağlama işlevi atfedilen aktörün yani devletin süreklilik arz etmesi ve görevini ifa edebilmek maksadıyla bazı hazırlıklar yapabilmesi için maddi ve düşünsel kaynaklara ihtiyacı olacaktır; güvenlik ihtiyacı bulunan topluluklar kendi rızaları ile yarattıkları devlet kurumu için gerekli unsurları temin etme yolunda belli bir sözleşmeye ihtiyaç duydukları ve zaman içinde bu sözleşmenin kitle psikolojisi ve toplumsal hafıza içinde tesis edildiği düşünülmektedir. Bu sözleşmeye göre devlet, insanların kendi aralarında anlaşıp uzlaşmaya vararak bir takım doğal haklarından fedakârlık göstererek (yani vazgeçerek) oluşturdukları yapay bir varlıktır. Belli bir coğrafyada kader birliği içinde yaşayan bütün insanlar eşit bir biçimde belli haklarını siyasi bir güce devrederler. Kendilerine vatandaş denen bu insanlar birtakım özgürlüklerinden feragat ederek bağlayıcı bir hukuk sistemi çerçevesinde kendisine devlet denilen egemen yapıya biat/itaat ederek güvenliklerini garanti altına almış olurlar.

Devlet, aldığı feragatname ve yetki çerçevesinde vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlayabilecek şekilde vergi ve asker toplama yoluyla güvenlik meka-

nizmaları oluşturur. Zaman içinde gelişen toplumsal sözleşme, modern devlet ve hukukun üstünlüğü kavramlarını da üretmiştir. Modern devlet erki kendi içinde kurumsal alt birimler tesis eder; güçler ayrılığı ve denge/mekanizmaları ile toplumsal sözleşmede kendinden beklenen istikrar ve huzur ortamını en arzu edilen biçimde kurmaya ve korumaya çalışır. Devlet, yargılamada, cezalandırmada ve vergilendirmede adaleti eşit bir biçimde uygulayacak, kamu esenliğinden emin olacak, vatandaşlarına eğitim hizmeti sunacak, yoksullara sadece sosyal yardım yapan bir "sadaka devleti" değil; toplumsal refahı sağlayan[10] ve ekonomik hayatın devamı için istihdam yaratması beklenen yatırımları gerçekleştiren, sosyal ve ekonomik alanlarda aktif görevler üstlenen bir güç olacaktır.[11]

Görüldüğü üzere modern ulus devletin oluşmasında temel olan toplum sözleşmesinde; vatandaşların itaat, devletlerin ise güvenlik, adalet, eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomik hakların sağlanması diye özetlenebilecek sorumlulukları söz konusudur. Diğer bir deyişle toplumsal sözleşmenin yıllar içinde yeniden üretilmesi ve zamanın koşullarına göre yeniden tanzimi sürecinde modern devletin vatandaşına karşı sadece insan hakları ve negatif özgürlük hakları denilen koruyucu görevleri yoktur. Bunların haricinde sosyal haklar veya pozitif özgürlük ve haklar kapsamında bazı ilave yükümlülükleri de bulunmaktadır. Devletin dönüşümü küresel yönetişim prensiplerine de yansımış olup Birleşmiş Milletler, devlet-toplum ilişkilerine ciddi etkileri olacak şekilde, insan haklarını üç ana aks üzerine oturtmuştur:

- Sivil ve siyasi haklar (yaşama hakkı, mülkiyet hakkı)
- Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar (sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim hakkı)
- Sosyal dayanışma hakları.

Toplum sözleşmesinin temelindeki devlet-toplum ilişkileri kavramı, geleneksel ulus devlet anlayışındaki devlet-toplum ilişkisinin devlet üzerinde toplumun etkisinin arttığı düşüncesinden yola çıkılarak 1970'lerden itibaren sorgulanmış ve yeniden tanımlanmıştır. Bu yeni tanımlamaya göre devletin ve toplumun birbirini dışlamadığı, devletin toplumdan bağımsız olmadığı, toplumun da ailelerden, siyasi partilerden, uluslararası şirketlerden, etnik ve dinî topluluklardan, sivil toplumdan ve sosyal kuruluşlardan oluştuğu, dolayısıyla devlet ve toplumun iç içe ve birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde oldukları belirtilmiştir.[12] İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından da "kamu otoritesinin nasıl uygulandığını ve insanlardan nasıl etkilenebileceğini müzakere etmek için devlet kurumları ve toplumsal gruplar arasındaki etkileşimler" olarak tanımlanan[13] devlet-toplum ilişkisinde bu etkileşim; devlet ve toplumun karşılıklı hak ve yükümlülüklerinin tanımlanması, kamu kaynaklarının nasıl tahsis edilmesi gerektiğinin müzakere edilmesi ve farklı temsil ve hesap verebilirlik biçimlerinin oluşturulması gibi konuları içermektedir. Burada devletin bütün bu sosyal ilişkileri düzenleme yetkisini kendisinde toplamak istediğini belirtmek gerekir.[14]

10 Forstenlechner, Ingo ve Rutledge, Emilie. "Unemployment in the Gulf: Time to Update the Social Contract." *Middle East Policy*, 17,2 (2010): 38-51.

11 Ağaoğulları, Mehmet Ali. "Thomas Hobbes: Devlet ya da 'Ölümlü Tanrı'ya Övgü." *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. (İstanbul: İletişim, 2011): 427-455.

12 Migdal, Joel S. *State in Society: Studying how states and societies transform and constitute one another.*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

13 DFID. "Building Peaceful States and Societies: A DFID Practice Paper". *Department for International Development*. London, 2010.

14 Migdal, Joel S. *Strong Societies and Weak States: State-society relations and state capabilities in the Third World.* Princeton: Princeton University Press, 1988.

Toplum sözleşmesi gereği devlet, meşruiyetini vatandaşlarla ve örgütlü, aktif bir sivil toplumla etkileşim kurarak elde eder. Bu nedenle devlet-toplum ilişkisi kurulurken hem vatandaşlar hem sivil toplum oy verme, görevde kalma ve siyasi süreçlere katılma, eğitim, sağlık ve diğer kamu hizmet ve faydalarına erişmek için özel sektörün ötesinde iş gücü piyasasına erişme, işletmeler, arazi ve diğer mülk türlerine sahip olma, ikamet güvenliği ve serbest dolaşım gibi haklara sahip olmalıdır.[15] Devlet, sivil toplumun ve vatandaşlarının katılımını desteklemeli devlet-toplum müzakerelerine kimlerin katıldığını, kimlerin ne talep ettiğini önemsemelidir.

Ünlü siyaset bilimci Joel Migdal, toplumsal yapı ve örgünün önemini vurgular. Politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında toplum etkin rol alıyorsa kontrol mekanizması oluşturabildiyse, devletin aldığı kararlara ve politikalara yalnızca itaat etmiyorsa devletin de bu ilişkide daha az yaptırım tehdidinde bulunabileceğini, insanların davranışlarını yöneten daha az kurallar koyabileceğini belirtir. Devlet-toplum ilişkisinin yalnızca devletin kurallar oluşturduğu, toplumun yapması veya yapmaması gerekenleri sıralayarak bunlara uymayanlara karşı şiddet araçlarını kullandığı bir ilişki olamayacağını; aksine toplumla zengin bir iletişim portföyü vasıtasıyla müzakere ve etkileşimde bulunarak toplumun kurallara uymasını sağladığı, düzenin kurulduğu ilişki olduğunu, "güçlü bir devlet" için "güçlü bir toplum"un gerekli olduğunu söyler.[16]

Devlet yönetiminin belirli bir elit sınıftan oluşmasıyla vatandaşların kamusal hayata katılımının sınırlandırılması, bunun yanı sıra devletin vatandaşlarının üzerinde baskı ve şiddet uygulaması, vatandaşların refahını sağlamadaki ve yaşam standartlarını iyileştirmedeki yetersizliği veya isteksizliği zayıf devlet-toplum ilişkisini göstermektedir. İlişki tarzındaki zayıflamanın sonucunda ise ülkede yıkılmış veya terk edilmiş altyapı, yoksul ve yetersiz kamu hizmeti tesisleri, hükûmete duyulan güven ve güvensizlik, zayıf sosyal uyum ve normların ve değerlerin yıkımı, vatandaşlarda korku, güçsüzlük ve güvensizlik duygusu ve gelecekle ilgili karamsarlık ortaya çıkmaktadır.[17] Arap ayaklanmaları öncesi Ortadoğu toplumları ve devletleri göz önünde bulundurulduğunda ilişkilerin ne kadar zayıf olduğu görülebilir.

Devlet ve toplum arasında zayıflayan ilişkilerin geliştirilebilmesi için devlete ait tüm merkezî ve yerel kurumlar ile vatandaşlar arasındaki etkileşime odaklanan stratejiler ve politikalar belirlenmesi tavsiye edilebilir. Ayrıca ülke içerisindeki resmî olmayan kurumların, yerel kültürü ve pratiği temsil ettikleri kabul edilen aktörlerin devlet ve toplum arasında köprü oluşturmasına izin verilmesi, kamu hizmetlerinin sunumunu iyileştirmede, yatırımı canlandırmada yardımcı olmalarına alan açılması, daha kapsayıcı, kurallara dayalı yönetişime geçişi kolaylaştırmak ve çatışma durumlarında sosyal uzlaşmayı teşvik etmek için bu aktörlere destek verilmesi gerekmektedir.[18]

Ortadoğu ülkeleri için toplum sözleşmesi kavramı bu ülkelerin özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda bağımsızlıklarını kazanmalarıyla gündeme gelmiş[19] ve esas olarak devletlerin va-

15 Haider, Huma. "State-Society Relations and Citizenship in Situations of Conflict and Fragility". Governance and Social Development Resource Centre (GSDRC), 2011: 1-24.

16 Migdal, 1988.

17 Haider, 2011.

18 Unsworth, S. *An Upside Down View of Governance, Institute of Development Studies*. Brighton, 2010.

19 Hinnebusch, Raymond. "The rise and decline of the populist social contract in the Arab World". *World Development* 129 (2020): 1-9.

tandaşlarına sosyal ve ekonomik haklar sağladığı, ücretsiz sağlık ve eğitim hizmeti sunduğu, bazı mallar/ürünler için sübvansiyonlar verdiği, vatandaşların ise devletin hesap verebilirliğinin ve siyasi katılımın sınırlı olmasını kabul ettiği, zamanla siyasi ve ekonomik alandaki elitlerin karar alma süreçlerinde güçlendiği, kayırmacılığın arttığı bir sürece girildiği gözlemlenmiştir.[20]

1950'lerde toplum sözleşmesine uygun bir şekilde kendine düşen görevleri yapma gayretinde olan Ortadoğu devletleri yeni bağımsızlık döneminde kendini ispat ve kuvvetli bir meşruiyet tabanı yaratma gayesindedirler ve sosyalizm tonlarında devletçi kalkınma modelleri oluşturmaya başlamışlardır.[21] Ancak 1960'larda pek çok ülkede denenen ve başarısız olunan ithal ikameci, devletçi ve planlamaya dayalı ekonomik modeller Ortadoğu devletlerinde de istenen ölçüde etkili olamamıştır. Mısır'da Cemal Abdünnasır ve Tunus'ta Habib Burgiba planlı ekonomik kalkınma modellerinde belli ölçülerde Sovyetler Birliği'nin desteğini almak isterken öte yandan Doğu-Batı arasında da hep belli bir denge politikasının mevcudiyetini önemsemişlerdir. Sovyetler Birliği elitleri de bağımsızlığını yeni kazanan Ortadoğu ülkelerine bir yandan destek olurken diğer yandan onları çok fazla ürkütmek istemiyordu. Mısır ordusunu modernize etmek isteyen Cemal Abdünnasır hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'ne karşı bir taahhütte bulunmuyordu ve askerî danışman vasfı ile Kahire'ye gelmesi söz konusu olan Sovyet subayların sayısının çok sınırlı olacağını ifade ediyordu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Kruşçev anılarında şöyle yazmıştı: "Nasır'ın burjuva liderliğini desteklemek bizim çıkarımızadır. Çünkü Sovyetler Birliği, Yakın Doğu'da İngiliz sömürgeciliğini zayıflatmayı taahhüt edecek her türlü politikayı desteklemelidir."[22] Diğer bir deyişle Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin genel politikası Mısır, Suriye, Cezayir ve Yemen gibi bölgede etkili birçok ülkeye geniş bir ekonomik program aracılığıyla destek olmak ve barışçı ülke imajına ve sosyalizmin sempatik yüzüne önem vererek buna uygun taktiklerle güç ve etki kurmayı hedefliyordu.[23]

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle iki kutuplu dünyanın sonuna gelinmiş; tek başat güç olarak ABD, Ortadoğu'daki etkinliğini artırıp yeni bir düzen kurmak istemiştir. 1980'lerden itibaren bölgede ticari ve mali ilişkilerin öneminin artmasıyla ekonomik anlamda karşılıklı bağımlılığı da artırıp liberal demokrasi ve ekonominin bölgede yaygınlaşması için çabalamıştır. IMF sponsorluğunda hazırlanan ekonomik reform ve yapısal uyum programları, Ortadoğu'daki ülkelerde uygulanmaya başlanmış, ülkelerin politik-ekonomik yapılanması da değişmeye başlamıştır.[24] Otoriter rejimler, devlet önderliğinde yeni kalkınma stratejileri belirlemiştir. Petrolden elde edilen gelir, devletlerin vatandaşlarının çoğuna sosyal hizmetler, eğitim, sağlık, istihdam, barınma gibi önemli hizmetlerde fayda sağlamıştır.[25] Örneğin, Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkeleri ücretsiz ya da büyük oranda indirimli eğitim, sağlık, barınma ve benzin yardımlarında bulunmuştur. Bu dönemde toplum sözleşme-

20 Markus, Loewe, Tina Zintl ve Annabelle Houdret, "The social contract as a tool of analysis: Introduction to the special issue on ''Framing the evolution of new social contracts in Middle Eastern and North African countries" *World Development*: 1-16.

21 Asya, El-Meehy, *Rewriting the Social Contract: The Social Fund and Egypt's Politics of Retrenchment* (PhD Thesis), 2009.

22 El Hussini, Mohrez Mahmoud. "Soviet—Egyptian Relations in Khruschev's Era." *Soviet-Egyptian Relations, 1945–85*. Palgrave Macmillan, London, 1987. 65-78.

23 A.g.e.

24 Gilbert, Neil. "US Welfare Reform: Rewriting the Social Contract". *Journal of Social Policy* 38.3 (2009):383-399.

25 Bayat, Asef. "Activism and Social Development in the Middle East." International Journal of Middle East Studies 34.1 (2002): 1.

sinin anahtar bileşeni olarak devletin vatandaşlarına iş imkânı sağlaması gösterilmiştir.[26] Bu siyasi-ekonomik gelişmelerle eş zamanlı olarak, sosyal haklar ve yurttaş katılımını siyasi gündeme yerleştiren ve ardından toplumsal hareketler için yeni alanların açılmasına yardımcı olan neoliberalizm, insan hakları ve siyasi katılım fikirlerinin yeşermesini de sağlamıştır. Popülist devletlerin; neoliberal uygulamalarla üretilmesine yardımcı oldukları yeni toplumsal güçleri (alt-orta ve orta sınıflar gibi) politika yapma süreçlerine dâhil etme veya etkinlikleri bastırma konusundaki yetersizliği, sivil toplum kurumlarının büyümesini sağlamıştır.[27]

Ancak 1990'lara gelindiğinde küresel neoliberal politikaların yaygınlaşması sonucunda Ortadoğu devletleri, uygulamak durumunda kaldıkları ekonomi programları nedeniyle sosyal güvenlik ağlarının (yoksullara yardım, sübvansiyonlar, iş edindirme gibi) ciddi anlamda zayıflamasına neden olmuş, vatandaşlarının yoksullaşmasına yol açmışlardır.[28] Ortadoğu'daki yoksul ve düşük gelirli insanların ekmek gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için güvendikleri un, sıvı yağ, şeker ve benzin için verilen sübvansiyonların sona ermesiyle geçim sıkıntıları artmıştır. Buna ek olarak, bu tür sert değişikliklerden ötürü yoksulluk dolayısıyla sosyal kutuplaşma artmış, toplumda orta sınıf giderek erimiş, yoksul kesim piyasadan dışlanarak kayıt dışı sektörlere geçmek zorunda bırakılmıştır.[29] Ekonomide devlet ihalelerini alarak zenginleşen ekonomik ve siyasi elitlerin refah seviyesi gittikçe artarken piyasadan geniş orta sınıfın dışlanmasıyla toplumun sosyoekonomik tabakaları arasındaki fark, gelir eşitsizlikleri, devamlı bir işi olmayan işgücü, işsizlik oranı ve düşük gelir grupları artmaya başlamıştır.[30] Düşük gelir grubundaki kişilerin ücret ve kayıt dışı çalışma koşulları, asgari geçim düzeyleri, hızlı kentleşmeyle birlikte doğan barınma, elektrik, su, ulaşım, sağlık ve eğitim hizmetlerinin karşılanması konularındaki şikayetleri artmaya başlamıştır; bu da beraberinde sivil itaatsizlik ve protesto gösterilerini getirmiştir.[31]

Ortadoğu'da neoliberal politikalarla beraber tarımın önemini yitirmesi, kırsal kesimin ihmali ve hızlı kentleşme bazı dengesizlikler ve uyum sorunları getirmiştir. Şehirler giderek çatışma ve mücadele alanları hâline gelmiştir. Ortadoğu'da devlet ve halk arasındaki toplumsal sözleşmenin zedelenmesinde önemli rolü bulunan küresel neoliberal baskıların yarattığı hoşnutsuzluk ve öfke 1980'li yıllarda ardı ardına meydana gelen ayaklanmalarla kendini göstermeye başlamıştı. 1981 yılında Fas'ta ekmek fiyatlarının artışını protesto ile başlayan "ekmek isyanı," 1984 yılında Tunus'ta 89 kişinin ölümüyle sonuçlanan isyanlar, 1982 ve 1985 yıllarında ölüm sayısının bilinmediği Sudan'ın Hartum şehrindeki ayaklanmalarda pek çok ortak özellik not edilebilir. Lübnan poundunun değerinin düşmesine tepki olarak halk 1987 yılında Beyrut'ta büyük bir gösteri düzenlerken aynı şekilde Cezayir (1988) ve Ürdün'de (1989) ekonomik sıkıntılar nedeniyle ayaklanmalar meydana gelmekteydi.[32] Tüm bu olayların ortak noktası olarak Ortadoğu coğrafyasında devlet ve rejimin halkın beklentilerine cevap vermekte yetersiz kalması ve özellikle ekono-

26 Forstenlechner,2010.

27 Owen, Roger. "The Political Economy of Arab Presidents For Life-and After." Understanding the political economy of the Arab uprisings ed. Ishac Diwan.New Jersey: World Scientific, 2014.

28 Haddad, 2012.

29 Haddad,2012.

30 Bayat, 2002.

31 Bayat, 2002.

32 Bayat, 2002.

mik küreselleşmenin yarattığı kırılganlıklara karşı etkili politikalar üretememesi ile açıklanabilir.[33] Dolayısıyla 2010 Aralık ayına gelindiğinde Tunus'ta fitili ateşlenen Arap ayaklanmalarının birdenbire ortaya çıkmadığı ve çok uzun süre öncesinde toplumsal kesimlerde isyana hazır bir zeminin oluştuğu söylenebilir.

Mısır ve Tunus'un 1950'lerde bağımsızlıklarını kazandıkları dönemde dünya siyasetine damga vuran olgu iki kutuplu Soğuk Savaş düzenidir. Soğuk Savaş döneminde ABD ve Batılı ülkeler karşısında yer alan Sovyetler Birliği kampından Ortadoğu'da etki kurma mücadelesinin yarattığı denge sorunları günümüz siyasetini anlamak bakımından önemlidir. Her iki kampın tesirine değişik dönemlerde giren Mısır ve Tunus'un iç ekonomik sistemi ve düzenlemeleri 1950-1990 Soğuk Savaş döneminin rekabetinden etkilenerek yerleşmiştir. 1980'lerden itibaren Dünya Bankası, ABD, AB, Dünya Ticaret Örgütü, IMF ve Dünya Bankası (Washington Konsensüsü) tarafından yaratılan ikinci büyük dalga politik ekonomi dinamikleri belki de Arap ayaklanmalarına giden sürecin en önemli unsurlarıdır.

Belirtmeliyiz ki Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte bölgede neoliberal politikaların uygulanmasını sağlayan ABD ve AB'nin Ortadoğu'da demokratikleşmeyi destekler görünüp Arap ayaklanmaları sonrasında ülkelerin demokratikleşme sürecini desteklemek yerine kendi çıkarlarını tehlikeye atmayacak şekilde statükocu otoriter/seküler rejimleri desteklemeleri doğal bir değişim ve devlet-toplum ilişkilerinin dengeye oturma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.[34] Söz konusu rejimler iç politikalarında toplumla olan ilişkileri düzenleyen sözleşmelerin yeniden tanzimine ve devletin kendinden beklenen sorumluluklarını yerine getirme ve reform taleplerine yönelik isteksiz tutumları,[35] Arap ayaklanmalarının dönüştürücü ivmesini sıfırlamış ve kaynayan kazanın gazının alınması bir başka bahara ertelenmiştir.

33 Bayat, 2002.
34 Altunışık, Meliha B. "Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve 'Arap Baharı." *Ortadoğu Analiz* 5.53 (2013): 71-78.
35 Gilbert, N. 2009.

ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNDE KÜRESEL DİNAMİKLER

Tahrir Meydanı, Mısır.

Bu bölümde, Ortadoğu'nun özellikle Soğuk Savaş döneminin sonlarından itibaren politik ekonomisini şekillendiren dış faktörlere ve sistemsel itici güçler nedeniyle iç tarafta yaşanan değişimlere odaklanılmaktadır. Söz konusu haricî etkenlerden ekonomik küreselleşme sürecine, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin pek çok coğrafyada uyguladığı şartlı yardımlar kapsamında devletlerin istemeyerek de olsa yürütmek zorunda bırakıldığı politikalara değinilmiştir.

Arap ayaklanmaları sürecinin fitilini ateşleyen toplumsal huzursuzlukları, devlet-toplum uyumsuzluklarını, küreselleşmenin yarattığı olumsuzluklara çare üretemeyen devlet ve siyaset mekanizmalarını dikkate almadan anlamlı ve bütüncül bir model oluşturulamaz. Arap isyanlarını ortaya çıkaran faktörleri sadece otoriter rejimlere bağlamak da büyük bir hata olacaktır. Dolayısıyla geri plandaki küresel dönüşümleri de doğru algılamak elzemdir.[36] 1980'lerle birlikte uluslararası sistemde güç kompozisyonu değişmiştir. Siyasi gücün devlet dışı aktörlere doğru yayılma eğilimi artmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle, bilgiyi üretme ve bilgiye ulaşma hızının artmasıyla ve ekonominin gelişmesiyle güç sahibi aktör sayısı da artmıştır. Güç artık çok kutupludur.[37] Devletin yanında ve kontrolü dışında, bilgiye ulaşan hatta onu üreten, ekonomide varlığını gösteren aktörler çeşitlenmiştir. Dünya siyasetinde artık sadece devletler değil; şirketlerden STK'lara, terör gruplarından toplumsal hareketlere, bireylere ve özel kuruluşlara kadar pek çok aktör varlık göstermektedir.[38]

Önceki bölümde de belirtildiği üzere küresel ekonomik gelişmeler ve dünya siyasetindeki güç kayması denilen süreçler ile birlikte devlet dışı aktörlerin ve özellikle sivil toplumun önemi ve manevra alanları oldukça genişlemiştir. Dünyanın geri kalan bölgelerinde olduğu gibi Ortadoğu bölgesinde de güç kayması

36 Diwan, 2014.

37 Nye, Joseph S. *The Future of Power*. New York: PublicAffairs, 2011.

38 Nye, 2011.

süreçlerinde dünyada ekonomik aktivitelerin merkezinin Asya Pasifik'e doğru meyletmesi ve yasal/yasa dışı sivil toplum dinamiklerinin devlet ile ilişki biçimlerindeki dengesizlikler meydana gelmesi ile Ortadoğu'da artan etnik ve mezhebî çatışmalar birbirini besleyen bir mekanizmaya dönüşmüştür. Örneğin, son on yıldır tüm bölgede mezhepsel gerilimler sonucu Suriye, Sudan ve Yemen'de insani dramlar yaşanmaktadır. Bu iç savaşlarda ülkelerdeki mezhep grupları kendilerine destek veren ülkelerle müzakerelerde bulunmaktadır. Suudi Arabistan'ın ülkedeki ve bölgedeki Selefi-Vehhabi hareketleri ekonomik ve diplomatik olarak desteklemesi, İran'ın ise Şii grupları, örgütleri ve milisleri destekleyerek bölgesel nüfuzunu yaymaya çalışması, 2011'de başlayan Suriye iç savaşının tüm bölgede etnik ve mezhepsel gerilimi daha da artırması, Irak'ta Şii, Sünni ve Kürtlerin farklı uluslararası iş birlikleri önemlidir. Bahsedilen bu etnik ve mezhepsel çatışmalar, Ortadoğu'da karar mekanizmalarının artık yalnızca devletin elinde olmadığını, ülke dinamiklerine göre başka grupların da söz sahibi olduğunu düşünmemize sebep olacak deliller sunmaktadır.[39]

Küresel etkenler başlığı altında oldukça geniş bir parametre silsilesi sıralanabilir ancak burada sadece birkaç tanesini zikretmek yeterli olacaktır. Küresel sistemdeki büyük ve bölgesel güçleri (ABD, Avrupa Birliği, Çin, Rusya, Türkiye, Suudi Arabistan) ve bu aktörlerin kendileri için Ortadoğu'nun anlamı, uluslararası örgütleri (Arap Birliği, NATO, Kızılay, Birleşmiş Milletler, IMF gibi) ve bu aktörlerce başlatılan ekonomik ve siyasi süreçleri izlemek gerekir. 1970'lerin ortalarından itibaren gelişmekte olan ülkelerin birçoğu IMF, Dünya Bankası ve diğer Batılı yardım kuruluşlarından kredi, borç temini veya yabancı yatırım yapılmasını sağlamak için yapısal uyum programları düzenlemek zorunda kalmıştır.[40] IMF veya Dünya Bankası (sistemik aktörler) Tunus ve Mısır'ın behemehâl ihtiyaç duyduğu fonların sağlanması karşılığında iç politika kararlarına çok ciddi biçimde tesir etmiştir. Örneğin, Mısır'da Mübarek döneminde ABD ve IMF'nin ekonomik özelleştirmeyi hızlandırma baskılarına karşı[41] 1991 yılında 203 sayılı yasa yürürlüğe girmiş, bu yasa ile KİT'ler kısmen ya da tamamen özelleştirilmiştir.[42] Bu sırada yaşanan Körfez Savaşı'nda Mısır'ın müttefik koalisyona katılması nedeniyle Paris Zenginler Kulübü, Mısır devletinin kamu borcunun yarısını bağışlamış ve yılda 2,3 milyar dolarlık bir yardım paketi sunmuştur.[43] Yine 1970'ler ve 2000'lerdeki petrol krizlerinin ardından Ürdün, Filistin, Suriye ve Mısır'a verilen resmî kalkınma yardımları, İsrail ile barış anlaşmasının sürdürülmesi karşılığında verilmiştir. Bunlara ek olarak, borçların ödenebilmesi için IMF tarafından ülkelere reform programları sunulmuş; buna göre döviz kurlarının ayarlanabilmesi için faiz oranları yüksek, yurt içi tasarruflar düşük, yatırımlar yüksek tutulmuş ancak nihayetinde cari işlemler dengesi açık vermiştir.[44] Bu müdahaleler sonucunda sosyal güvenlik ve refah kurumlarında zayıflama ile beraber devlet-toplum dengesinde ve ilişki süreçlerinde derin çatlaklar oluşmuştur. Yoksullar için sübvansiyonlar kesilmiş, kamu hizmetlerinin su-

39 Köse, Talha, Mesut Özcan ve Ekrem Karakoç. "A Comparative Analysis of Soft Power in the MENA Region: The Impact of Ethnic, Sectarian, and Religious Identity on Soft Power in Iraq and Egypt." *Foreign Policy Analysis* 12.3 (2016): 1-20.

40 Cammett, Melanie, Ishac Diwan, Alan Richards ve John Waterbury. *A Political Economy of The Middle East*. New York: Routledge, 2018.

41 Hamed El Said ve Jane Harrigan, "Economic Reform, Social Welfare, and Instability: Jordan, Egypt, Morocco and Tunisia, 1983-2004". *Middle East Journal* 68, 1 (2014): 99-121, 105.

42 El-Meehy, 2009.

43 Cleveland, 2015.

44 Cammett vd. 2018.

numunda aksamalar görülmüş, bazı kamu hizmetleri tamamen kaldırılmış ve genel olarak orta sınıfların refah düzeyi ciddi biçimde sarsılmış ve iş gücünün istihdam edilebilirlik oranı düşmeye başlamıştır.

Ortadoğu bölgesi dünya petrol ve enerji arzının yaklaşık üçte ikisine hâkimdir; bölgenin enerji zenginliği kıt kaynaklı ülkeleri dahi etkilemektedir. Mısırlı ve Tunuslu diaspora gruplarının kendi ülkelerindeki siyasi yapılanma ile ilişkileri, Süveyş Kanalı'ndan elde edilen gelir ve işçi havalelerinin etkisini de zikretmek yerinde olacaktır. Ortadoğu bölgesinden ülke dışına çalışmak için giden emek unsurlarının yurt dışında kazandıkları paraları kendi ülkelerine göndermeleri ile millî ekonomide yaşanan ikincil etkilenmeler de not edilmelidir; bunlar Tunus ve Mısır vatandaşları için önemli bir gelir kaynağı olarak Arap ayaklanmalarını izleyen on yılın ardından hâlâ önemini korumaktadır. İşçi dövizleri Mısır'da, örneğin 1990-1991 Körfez Savaşı arifesinde GSYİH'nin %10'una eşitti, Tunus'ta ise bu oran %15 kadardı. 2000'li yıllarda ise işçi dövizlerinin ekonomideki payı ülkede imal edilip ihraç edilen bütün ürün payından çok daha fazlasına karşılık gelmiştir. Dünya Bankası verilerine göre 2001-2010 yılları arasında işçi dövizleri her iki ülkede GSYİH'nin yaklaşık %5 oranına gerilese de yine de ekonomideki önemi göz ardı edilemeyecek düzeydedir.[45]

Ortadoğu bölgesinde siyasi bir güç odağı ve mekanizması olarak Arap Ligi, KİK ve İslam İşbirliği Teşkilatı gibi önemli bölgesel örgütlerden de bahsedilmesi faydalı olabilir. Timur Kuran, 21 üyeli Arap Ligi'nde tek bir demokratik rejimin olmamasına ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) bölgesindeki kurumsallaşma süreçlerinin zafiyetine vurgu yapmaktadır.[46] Özellikle KİK ekonomik gücü sayesinde ulusal politikaları etkileme kapasitesine sahip çok önemli bir aktördür. Petro-dolar denilen gelirlerin bölgesel sistemin devamındaki rolü de önemli bir parametre olarak karşımıza çıkmaktadır. Petrol fiyatlarının yüksek seyrettiği dönemlerde Ortadoğu bölgesinin enerji zengini devletleri (Suudi Arabistan ve Katar gibi) Mısır ve Tunus gibi ülkelerde emlak, bankacılık, turizm gibi kârlı sektörlerde yatırım yapmaktadır. Arap ayaklanmaları sonrasında, 2013 yılının sonunda KİK Mısır, Tunus, Ürdün ve Fas'a yaklaşık 40 milyar dolara yakın düşük faizli krediler ve emtia yardımında bulunmuştur.[47] Bu fonlara ihtiyacı olan Kahire ve Tunus elitleri si-

Arap ayaklanmaları sürecinin fitilini ateşleyen toplumsal huzursuzlukları, devlet-toplum uyumsuzluklarını, küreselleşmenin yarattığı olumsuzluklara çare üretemeyen devlet ve siyaset mekanizmalarını dikkate almadan anlamlı ve bütüncül bir model oluşturulamaz.

45 Cammett vd. 2018.

46 Kuran, Timur. "The Economic Roots of Political Underdevelopment in the Middle East: A Historical Perspective", *Journal of Economics and Political Economy* 1.1 (2014): 68-76.

47 World Bank (2013), "Investing in Turbulent Times," World Bank: Middle East and North Africa Economic Developments and Prospects (October), at https://openknowledge.

yasi davranışlarını Körfez ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma yönünde adapte edebilmektedir. Örneğin, Mısır'da Mursi hükûmetinin devrilmesinden sonra Suudi Arabistan Sisi hükûmetine destek olmak üzere 9 milyar dolarlık yardım gerçekleştirmiştir.[48]

Dünya siyasetinde küreselleşme karşıtı toplumsal hareketlerin etkisiyle pek çok ülkede sivil itaatsizlikler ve gösteri yürüyüşleri artmıştır. Antikapitalizm ve küreselleşme karşıtlığı örnekleri olarak ABD'de görülen Occupy Wall Street hareketinden günümüzde Fransa'daki Sarı Yelekliler'e kadar pek çok sosyal hareket, yalnızlaşan bireyin ve siyasal kutuplaşmanın toplumsal şikâyeti olarak tezahür etmektedir. Küresel sistem düzeyinde görülen bu halk hareketlerinin, Ortadoğu'da farklı çıktılara da dönüştüğü gözlemlenmektedir. Dünya genelinde ekonomik küreselleşmenin yarattığı eşitsizlikler, toplumsal ve ahlaki kırılmalar, evlenme yaşının tırmanması, boşanma ve intihar oranlarındaki artışların yanı sıra ideolojilerin de güç kaybettiğine şahit oluyoruz. İnternet ve sosyal medyanın yaygın biçimde kullanılması sonucunda 1950'li yıllardan itibaren etkin bir güç olarak siyasete damga vuran Arap milliyetçiliği ve devlete atfedilen yarı kutsallık[49] yaklaşımına toplumsal güçlerce artık karşı çıkılmaktadır. Milliyetçilik ve devlete kayıtsız şartsız itaat ile beslenen otoriter rejimler küresel ekonomik entegrasyon ile hem zayıflamaya hem de meşruiyet erozyonuna uğramaya devam etmektedir.[50] Sosyal medya ve internet kullanımının artmasıyla dozu her geçen gün artan nispi yoksunluk hissi ve daha iyi bir yaşam standardına ve siyasi sisteme olan özlem birey nezdinde otoriteye, hamasi söylemlere ve devlete olan kutsallaştırma girişimlerine ağır darbe vurmaktadır.[51] Facebook'ta kurulan bir grupla ya da Twitter'da çok kullanılan anahtar kelimelerle dile getirilen eleştiriler aynı anda birçok insana ulaşmakta, birbirinden farklı ideolojiye sahip olsalar da ortak eleştirileri dile getiren insanları buluşturmaktadır. İran'da, Şah'ın silahlı kuvvetler ve gizli polis (İran Güvenlik ve İstihbarat Teşkilatı veya SAVAK) üzerine kurulu muazzam baskı aygıtı hem İranlı Müslüman örgütler hem de radikal sol gruplar tarafından düzenlenen ısrarlı sokak gösterileri ve grevlerle etkisiz hâle getirilmiştir. Bunun yanı sıra Ortadoğu'nun Arap olmayan ülkelerinde de protestolar gerçekleşmiştir. 2011 yılının ortalarında, İsrail'de kitlesel gösteriler patlak vermiş ve ülke tarihindeki en büyük protesto hareketi olan "sosyal adalet" protestoları başlamıştır.[52]

Arap ayaklanmaları sürecinde yaşananların halk nezdinde; küreselleşmeyle birlikte ekonomik çıkarlara aşırı değer verildiği ancak siyasi değerlerin, insan haklarının önemsenmediği, böylelikle "liberal devlet" anlayışına olan güvenin yıkıldığı, devletlerin ekonomik liberalleşme üzerinden politika belirlediği ancak bu süreçte siyasi liberalleşmenin yaşanamadığı, bu iddialarda bulunan devletlerin ya da küresel güçlerin de emperyalist olarak nitelendirildiği, toplumların demokrasiyi dışarıdan bir aktör eliyle değil bizzat kendilerinin mücadele ederek var edebilecekleri anlamına geldiği söylenebilir.

48 Bayat, 2002.
49 Aslan, H. Kürşad, (2020). "Sezar Yaptırım Yasası'nın Suriye Denklemine Potansiyel Etkisi," ORSAM Yayınları Rapor No: 20.
50 Bayat,2002.
51 Salamey, Imad. "Post-Arab Spring: changes and challenges." *Third world quarterly* 36.1 (2015): 111-129.
52 Cammett vd. 2018.

ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNE İÇERİDEN BAKIŞ

Tunus'ta mühendisler zam talebiyle gösteri düzenledi.

Bu bölümde, Ortadoğu coğrafyasının politik ekonomisini şekillendiren üçlü sacayağının ikincisi olan iç siyasi faktörler ele alınmıştır. Bölgedeki devletlerin bağımsızlıklarını kazandıkları andan itibaren otoriter rejimlerle idare edilmesi, bu rejimlerin ekonomik kalkınma için farklı dönemlerde tercih ettikleri farklı modeller, Mısır ve Tunus örneklerinde incelenmeye çalışılmıştır.

Ortadoğu'da Modern Devletin Dönüşümü: Siyasi Rejimlerin Genel Profili

Devlet-toplum ilişkilerindeki güç dağılımı, Ortadoğu rejimlerini şekillendirmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan dünya düzeninde Ortadoğu rejimlerinin istisnasız biçimde otoriter olduklarını gözlemliyoruz. Bölgedeki güçlü ve merkezîleşmiş devlet yapısı, Avrupa'daki gibi devrim gerçekleştirecek kentleşmiş burjuvazi sınıfının veya vatandaşların ekonomik özerkliğinin olmaması sebebiyle vatandaşlarının davranışlarının önemli bir bölümünü, işlerini, menfaatlerini ve modernizasyon süreçlerini kontrol etmektedir.[53] Öyle ki kayırılan zengin sınıf bile merkezî devletin kontrolündedir.

Arap ayaklanmalarından çok daha önceki dönemlerde Ortadoğu bölgesinde modern devletin Batılı ülkelerdeki örneklerine göre hangi ölçüde Westfalya modeline uyduğu tartışılmaktaydı.[54] Nezih Eyyubi tarafından yapılan bir yoruma göre Ortadoğu bölgesinin devlet-toplum ilişkilerini tanımlarken güçlü devlet-zayıf sivil toplum, korporatist yönetim vb. ifadelerden daha doğru bir tanımlama olarak "güçlü devlet" yerine "zorba devlet" (fierce state) tanımlaması kullanılmalıdır; çünkü otoriter rejimlerce idare edilen söz konusu devletler ne ideolojik hegemonyaya ne de güçlü

53 Muslu, Fatih. "Strong state vs. Weak society". *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.2 (2013): 1-22.

54 Fawcett, Louise. "States and sovereignty in the Middle East: myths and realities." International Affairs 93.4 (2017): 789-807.

Ampirik verilere dayanan çalışmalara göre, Ortadoğu'da siyasi İslam çizgisine yakın duran çoğunluğun demokratik rejimi olumlu bulduklarının altı çizilmektedir. Diğer bir deyişle, Ortadoğu'nun muhafazakâr orta sınıfı hem dinî hayatı hem de demokratik siyasi sistemi bir arada görmek istemektedir.

bir meşruiyete sahiptir.[55] Buna rağmen, Irak, Suriye, Libya ve Batı Sahra örneklerinde olduğu gibi yeni devlet oluşumlarının veya sınırların ciddi bir şekilde değişim gösterme ihtimalinin tartışıldığı bir makaleye göre, her ne kadar Ortadoğu'da modern devlet yapılarının sorunları olsa da yakın bir dönemde ne egemenlik icrasında ne de ülke sınırlarında ciddi bir değişim ihtimali görülmemektedir. Ortadoğu'daki devlet yapıları ve onların siyasi rejimleri dünya siyasi sisteminde kuvvetli bir şekilde entegre olmuştur ve sınırların değişimi çok zor görülmektedir.[56]

Ortadoğu ülkelerinde sivil toplum kuruluşları çeşitli siyasi ve ekonomik kısıtlamalarla epeydir uğraşmak zorunda kalmıştır. Buna ek olarak Ortadoğu toplumları devleti dönüştürücü bir şekilde hareket etme kapasitesinden yoksundur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Mısır (1952), Irak (1958), Suriye (1963), Sudan (1964), Libya (1969) gibi devletler bağımsızlıklarını halk hareketleriyle değil, askerî darbelerle kazanmıştır. Yine devlet önderliğinde sanayileşme ve modernleşme süreçleri başlatılmış, kamulaştırma ve kapitalizme entegrasyon programları yürütülmüştür. Toplumun ekonomik olarak devlete bağımlı olması, istihdam, finansman, vergilendirme gibi alanlarda devlet mekanizmasının güçlü olması, zayıf bir toplumun devamına, demokrasinin de sürgit cılız kalmasına neden olmuştur. Suriye'de 26 Şubat 2012'de kabul edilen anayasaya kadar Baas Partisi dışında siyasi parti kurulmasının yasak olması, Arap ayaklanmaları sonrasında Suudi Arabistan, Bahreyn, Mısır ve pek çok ülkede güvenlikçi kurumsallaşmanın ivmelenmesi, devlet-toplum ilişkilerinde çoğulcu siyasi ve sosyal rekabet ortamının engellenmesi, sivil toplumun gelişmesinin baskı altına alınması, güçlü devlet-zayıf toplum şablonunun kolay bir şekilde değişmeyeceğini göstermektedir.

Ortadoğu ülkelerinin pek çoğunda özellikle de 1990'ların ezici neoliberal politikalarının halkı bıktırdığı dönemde devlet kendinden beklenen kaliteli kamu hizmetlerini veremeyince bunları ikame edici bir rol üstlenen dinî cemaatler güç kazanmaya başlamıştı.[57] 1980'lerde neoliberal rüzgârın az da olsa sivil topluma yönelik serbestleştirme etkisi ile muhafazakâr ve İslami kesimler güçlenme imkânı bulmuş ve etki alanlarını genişletmişlerdir. Mısır'da bunun en önemli örneği 1928'de Hasan el-Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın 60 yıldır sinmiş ve düşük profilde sürdürdüğü faaliyetleri 1990'ların başından itibaren

55 Härdig, Anders C. "Beyond the Arab revolts: conceptualizing civil society in the Middle East and North Africa." *Democratization* 22.6 (2015): 1131-1153.

56 Fawcett 2017.

57 El-Meehy, 2009.

ciddi biçimde artması olmuştur. 1990'lardan itibaren Filistin'de Hamas, Lübnan'da Hizbullah ve Mısır'da Müslüman Kardeşler çok ciddi siyasi güç kazanmıştır. Müslüman Kardeşler yaşanan ekonomik sorunlara ve halkın giderek artan şikayetlerine çözüm olarak sundukları; toprağın yeniden dağıtımı, sosyal yardım programlarının getirilmesi, yabancı sermaye yerine yerel sermayenin güçlendirilmesi, işçilerin sendika ve işsizlik yardımıyla desteklenmesi gerektiği söylemleri ve sonrasında yaptıkları uygulamalarla 10 yıl gibi kısa bir sürede 500 şube ve on binlerce üyeye ulaşmıştır.[58]

OKA bölgesindeki askerî ve otoriter rejimlerin pek çoğunda seküler, ulusalcı ve elitist yapının devlet-toplum ilişkilerini yönlendirici etkisinden bahsetmek faydalı olacaktır. Mısır'da hâlen Cemal Abdünnasır ile başlayan ve Arap milliyetçiliğini ön planda tutan askerî rejimler kesintisiz biçimde devam etmektedir. Muhammed Mursi dönemi haricindeki tüm Mısır Cumhurbaşkanları asker kökenlidir. Tunus'un kurucu Cumhurbaşkanı Habib Burgiba ise asker bir aileden gelmiş ve Fransa'da hukuk ve siyaset bilimi okumuştur. Arap ayaklanmalarına kadar Tunus'u yöneten Bin Ali ise güvenlik bürokrasisinden gelmiştir. Gerek Mısır gerek Tunus'taki askerî güç, bu ülkelerin siyasetinde ve ekonomisinde önemli bir kurumsal aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Mısır'da ordu, kalkınmanın ve sosyal gelişimin öncüsü olarak zirveye ulaşmış; zamanla askerî kurumların ve yüksek rütbeli subayların korunmuş sanayilerdeki önemli çıkarlarının devamı için iktidarın sivil yönetime bırakılması istenmemiştir.[59]

Ortadoğu bölgesinde ve Müslüman toplumların çoğunluğu oluşturduğu birçok ülkedeki bir diğer eğilim ise iktidardaki seküler-otoriter rejimlerin tamamının özellikle 1990'lar sonrasında İslamcılık kartını oynamalarıdır. Aynı eğilim Orta Asya ülkelerinde de gözlemlenebilir. OKA bölgesindeki otoriter liderlerin uluslararası camiaya yönelik "İslamcılara karşı" kendi seküler yönetimlerinin küresel düzenin bir nevi sigortası olduğu ve istikrarı temsil ettikleri yönündeki söylem dikkat çekicidir. Volpi[60] bunu İslamcı tehlikenin araçsallaştırılması olarak yorumlamaktadır. Özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra Batı demokrasilerinin güvenlik kaygısı istismar edilmiş, İslamcıların uluslararası radikal siyasi tehdide dönüştüğü algısına dayalı bir güvenlikleştirme söylemiyle askerî ve mali destek bulma amacı güdülmüştür.[61] Oysa, ampirik verilere dayanan çalışmalara göre, Ortadoğu'da siyasi İslam çizgisine yakın duran çoğunluğun demokratik rejimi olumlu bulduklarının altı çizilmektedir.[62] Diğer bir deyişle, Ortadoğu'nun muhafazakâr orta sınıfı hem dinî hayatı hem de demokratik siyasi sistemi bir arada görmek istemektedir. Yalnız önemli bir not olarak belirtelim ki 2000 yılında seküler kesimin demokrasi talebi daha fazlayken 2010'lu yıllara doğru ortalama bir seküler ile muhafazakâr Mısırlının demokrasi özlemi birbirinden farklı değildir.[63] Burada siyasal İslam hareketinin, İslamcı siyasi partilerin yıllar içerisindeki tutum ve politikalarının evrimi öne çıkmaktadır. Diwan, siyasi partilerin daha geniş seçmen kitlesine hitap edebilmek için görüşlerini yumuşattığından, eski rejim tarafından dışlanan ya da bastırılan gruplar arasında ittifak yapılabileceklerle masaya

58 William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015.

59 Cammett vd. 2018.

60 Volpi, Frédéric. "Explaining (and re-explaining) political change in the Middle East during the Arab Spring: trajectories of democratization and of authoritarianism in the Maghreb." *Democratization* 20.6 (2013): 969-990.

61 Volpi, 2013.

62 Diwan, 2014.

63 Diwan, 2014.

oturulduğundan, böylelikle özellikle Tunus ve Mısır'da yapılan özgür ve adil seçimlerde İslamcıların başarılı olmasından bahsetmektedir.[64] Aynı çalışmada, İslamcıların bu ılımlı yaklaşımla politik ittifaklar inşa ederek siyasi tabanlarını genişletmek ve sonraki seçimlerde zaferlerini garantilemek amacı güttüğü belirtilmiştir.[65] Buna en iyi örnek Tunus'ta Arap ayaklanmalarından sonra yapılan ilk seçimde İslamcı Nahda Hareketi'nin çoğunluğu kazanması ancak Tunus Millî Meclisinde sandalye kazanan sonraki dokuz partinin hepsinin solcu ya da laik olması, bundan dolayı Nahda'nın bu partilerle birlikte çalışması hatta ikinci ve üçüncü sırada gelen partidekilerin başkanlık ve meclis başkanlığı görevlerini üstlenmeleri, Nahda'nın ise başbakan adayı olacak şekilde koordine edilmesi gösterilebilir. Mısır'da ise seçimleri kazanan Müslüman Kardeşler, Tunus'un aksine seçimlerden sonra bu ılımlı yaklaşımını başarıyla sürdürememiştir.

Diğer önemli bir parametre olarak Tunus ve Mısır'ın bürokratik kurumlarının ve özellikle de ordunun ve güvenlik bürokrasisinin rolünden bahsetmek gerekir. Mısır ordusu uzun zamandır rejimin bekasının garantörü olarak kendi gücünü daha sağlam bir zemine dayamak ve patrimonyal bir dağıtım mekanizmasına sahip olabilmek adına ülke ekonomisinde ve kapitalist unsurlarla güçlü ve derin bağlar kurmuştu. Cemal Abdünnasır'ın yönetiminden itibaren ordu, kalkınmanın ve sosyal ilerlemenin öncüsü olarak zirveye ulaşmıştı. Bu dönemde Mısır Savunma Bakanlığı, kamu altyapı projelerine ve ucuz tüketim mallarının üretimine odaklanan bir ekonomik yapı olan Ulusal Hizmet Ürünleri Örgütü'nü (NSPO) oluşturdu. 1980'lerin başından itibaren ise Mısır'daki askerî endüstriler; kamyon motorları, telefon ekipmanları, optik lensler, fanlar ve klimalar dâhil olmak üzere büyüyen iç pazarın önemli bir bölümüne talip oldu ve inşaat, telekomünikasyon gibi diğer sektörleri de kapsayacak şekilde etkisini genişletti. En göze çarpan şey, silahlı kuvvetlerin seferberlik zamanlarında kendi yiyecek tedariklerini sağlayabilmeleri için doğrudan gıda üretimine girmesiydi.[66] 1990'larda Mübarek'in uluslararası finans kuruluşlarının desteğiyle ekonomik liberalleşme başlattığı dönemde ordu, vergisiz statüden yararlanarak yeni şirketler ve özel sektör girişimlerinin oluşturulmasıyla tüketim malları ve hizmetleri üretimini genişletti. 2000'lerde, mevcut ve emekli ordu subayları, giderek artan bir şekilde üst düzey kamu sektörü pozisyonlarına atanırken aynı zamanda ticari varlıklarını genişletiyorlardı. NSPO'ya ek olarak, ordunun çeşitli tüketici ve hizmet sektörlerindeki ekonomik varlıklarını yönetmek için Askerî Üretim Bakanlığı (MOMP) ve Arap Sanayileşme Örgütü (AOI) oluşturuldu.[67] Özetle Mısır'da rejim tarafından kutsanan ve korunan ordunun ekonomik girişimleri, ekonomik ayrıcalığın (ve İsrail ile soğuk bir barış müzakeresinin ardından ulusal misyonun) önemli bir payına sahipti. Bu nedenle ordunun bunu yapmak için güçlü nedenleri vardı.[68] Öte yandan Tunus ordusu çok zayıf biçimde kurgulanmıştı[69] ve ayrıca siyasetten, çıkar gruplarından uzak bir profesyonelliğe sahipti. Tunus ordusu sayısal bakımdan en küçük Arap ordularından biriydi ve dış askerî yardıma neredeyse hiç erişimi yoktu.[70]

64 Diwan, 2014.

65 Diwan, 2014.

66 Cammett vd. 2018.

67 Abul-Magd, Zeinab (2013), "The Egyptian Military in Politics and the Economy: Recent History and Current Transition Status," *CMI Insight,* October, 2.

68 Bellin, 2012.

69 Aslan, 2020.

70 Lavie, Limor. "Consensus vs. dissensus over the 'civil state'model: a key to understanding the diverse outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia." *British Journal of Middle Eastern Studies* (2019): 1-18.

Ortadoğu ekonomilerinden özellikle İran ve Mısır'da gözlemlenen büyük benzerlik Türkiye'de de 1990'lı yılların başına kadar etkili biçimde mevcuttu. Ulusal ekonominin etkili noktalarında, bazı üretim, finans ve ticaret şirketleri ordunun doğrudan veya dolaylı kontrolünde idi. Bugün hâlen İran ve Mısır'da bu etkinlik devam etmektedir; Türkiye'de ise 1990'lı yıllardan itibaren ordunun ekonomi üzerindeki etkisi büyük ölçüde azalmıştır. 1961 askerî darbesinin ardından subaylara emekli olduklarında emekli aylığı sağlamak için kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK); otomotiv, çimento, demir ve çelik üretimi, kimyasallar, gıda, inşaat, lojistik, özel güvenlik, teknoloji ve turizm, ithalat-ihracat hizmetleri gibi çeşitli endüstriyel, tarımsal ve finansal sektörlerde faaliyet gösteren pek çok şirket ve iştirake sahipti. 1980'lerde başlayan özelleştirme politikalarıyla birlikte OYAK ve diğer özel fonlara sahip askerî kuruluşlar, ulusal ekonomide doğrudan yatırımlara ve yabancı veya yerli şirketlerle yapılan ortak girişimlere bağımlı hâle gelmiş ve ekonomideki etkisini yitirmiştir.[71]

Farklı tahmin ve hesaplamalar bulunmakta ve tam olarak bir oran verilemese de Mısır ordusunun ulusal ekonomideki payının %5 ila %40 arasında değiştiği iddia edilmektedir.[72] 2000'li yılların başında Mısır iş gücünün yaklaşık %40'ının kamu sektöründe (ordu şirketleri dâhil) istihdam edildiğini ve devlet bütçesinin yaklaşık üçte birinin kamu kesimi çalışanlarının ücret ve maaşlarına ayrıldığını belirtelim (Bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). 2011 Ocak ayında meydanlara çıkan Mısırlı isyancıların büyük çoğunluğunun işçi ve memurlardan oluştuğuna dair veri sunulmuştur.[73] Ocak 2011'de Mısır'da Tahrir Meydan'ında gösterilerin dozu artarken Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyinin sessiz kalmasının nedeni derin devletin yeniden restorasyonu için bir yol haritası hazırlamaktı.[74] Nitekim 2013'te Mursi hükûmetinin de devrilmesi sonucunda yönetime gelen Sisi rejimi ve başında bulunduğu Mısır Silahlı Kuvvetleri (EAF) halkın darbeye karşı tepkisini kontrol edebilmek adına KİK tarafından sağlanan 20 milyar dolardan fazla fonu popülist kamu harcamaları için bütçeye dâhil edecekti. Ayrıca, bu sıcak para ve finansal yardımla Sisi hükûmeti endüstriyel ve altyapı projeleri üzerinde kontrolü sağlamaya başladı. KİK'in Mısır'a yardım operasyonunda ise tek bir motivasyon vardı: Kendi bekası için hayati bir risk olarak gördüğü Müslüman Kardeşler teşkilatını ağır bir yenilgiye uğratmak. Mısır'da ordu, kritik işletmeler üzerindeki kontrolü yeniden ele geçirme mücadelesi vererek EAF'nin operasyonlarını finanse etme, subay kadrolarına mali iyileştirme sağlama ve Mısır'ın politik ekonomisini şekillendirme için kurumsal kapasitesini ve etkinliğini artırmayı amaçlamaktaydı.[75]

Mısır'da Ocak 2011'deki halk hareketinde yönlendirici rolü olduğu iddia edilen ordunun ülkedeki en büyük istihdam sağlayıcı olarak Cemal Abdünnasır döneminden kalma planlı-sosyalist ekonomi ilkelerine özlem duyulduğu ve neoliberal dönüşümlerden son derece rahatsızlık duyduğu ifade edilmektedir.[76] Ordu ve İslamcılar, ortak düşmanları Cemal Mübarek'in oluşturduğu yolsuzluk çetesini

71 Cammett vd.2018.

72 Salamey, 2015.

73 Beissinger vd., 2015.

74 Allinson, Jamie. "Class forces, transition and the Arab uprisings: a comparison of Tunisia, Egypt and Syria." *Democratization* 22.2 (2015): 294-314.

75 Marshall, Shana. The Egyptian Armed Forces and The Remaking of an Economic Empire. *Carnegie Endowment for International Peace*, 2015.

76 Salamey, 2015; Nagarajan, 2013.

Tablo 1: Kamu Sektöründe İstihdam Oranı

Ülke	1990'lar Ortalaması (%)	2005-2010 Ortalaması (%)
Cezayir	58	30
Mısır	32	27
İran	-	16
Ürdün	49	34
Fas	26	11
Tunus	32	22

Kaynak: Cammett, M., Diwan, I., Richards, A., & Waterbury, J. (2015). A political economy of the Middle East. Hachette UK, s. 149.

Tablo 2: Kamu Personeli Maaşlarının GSYİH İçinde Oranı

Ülke	Memur Maaşlarının GSYİH İçinde Oranı (%)	Kişi Başına Gelir
Cezayir	5,82	6,815
Bahreyn	12,09	25,330
Mısır	7,73	4,342
İran	8,98	9,077
Ürdün	16,35	4,212
Fas	13,19	3,515
Tunus	11,19	6,296
Türkiye	5,53	10,429
OKA (18 ülke) Ortalaması	8,38	8,518
Fakir Ülkeler (57 ülke) Ortalaması	2,01	1,760
Orta Gelirli Ülkeler (61 ülke) Ortalaması	2,02	5,623
Zengin Ülkeler (44 ülke) Ortalaması	4,30	31,715

Kaynak: World Development Indicators, 2008.

çökertmek için kısa vadede birleştiler ancak daha sonra bölündüler.[77] Cemal Mübarek'in siyasette yükselişi 2002 yılında başlamıştı. Hüsnü Mübarek kendinden sonra Mısır'ı yönetmek üzere oğlunu hazırlamak için 120 üyeden oluşan elit "Politikalar Komisyonu" kurmuştu ve içinde üniversite profesörleri, iş dünyasının önde gelen temsilcileri ve entelektüel isimler bulunan söz konusu komite "Cemal'in Kabinesi" olarak biliniyordu.[78] Ordu aslında Batılı ne-

77 Allinson, 2015.

78 Bhuiyan, Shahjahan H. "Can democratic governance be achieved in Egypt?." *International Journal of Public Administration* 38.7 (2015): 496-509.

oliberal politikalardan ziyade bu politikaların dönüştürücü etkisi ile ülke üzerindeki siyasi/ekonomik etkinliğinin kaybolmasından rahatsızdı. Buna ilaveten devlet politikaları ve özelleştirmeler sonucu yeni zenginleşen bir tabakanın kendi müesses nizamındaki bazı kurallara uymayacağından dolayı tepki ve şüphe duymaktaydı.

Genelde Ortadoğu ülkelerini, özelde ise Mısır ve Tunus'ta devlet ve rejimin dayandığı politik ekonomi sistemlerini kabaca tanımlamak gerekirse bu ülke ekonomilerinde bağımsızlık sonrası dönemden 1970'li yılların sonuna kadar ulusalcı, popülist ve bir miktar da sosyalist ekonomik modelin unsurlarından oluşan karma sistemler dikkat çekmektedir.[79] Aynı dönemde ortaya çıkmış olan ikinci bir grup ise rantiye ekonomisi özellikleri taşıyan ve Batı ile iyi ilişkiler içinde olan ülkelerdir ve en iyi örnekler İran ve Suudi Arabistan'dır. Bu dönemde genel olarak tarıma olan ilgi azalmış; köyden kente göç ve kamu istihdamı artmıştı. İthal ikameci sanayileşme (İİS) modeliyle sanayiye yatırım artırılmış, iç pazar dış pazarlardan korunmaya çalışılmıştı.[80] 1980'lerde ise dünya ekonomisinde büyük bir liberalleşme rüzgârı esmişti ve ele aldığımız Tunus ve Mısır vakaları bu rüzgârı en derinden hisseden ülkeler arasındaydı. İİS yerini ihracata dayalı serbest ekonomiye bıraktı, özelleştirmeler arttı.

1980'lerde IMF ve Dünya Bankası öncülüğündeki neoliberal rüzgârda devlet ve sermaye sınıfının ilişkileri verimliliğe dayalı güçlü bir sanayi altyapısı oluşturamamıştır. Yanlış makro politikalar bir yolsuzluk düzenine, eksik istihdama ve enformel ekonominin oluşumuna yol açmıştır.[81] Verimlilik ve sosyal adalete dayanmayan bu bozuk sistemde ekonomi pastası bir miktar büyümüş olsa da gelir dağılımı giderek kötüleşmiş, halkın meşruiyetini kaybetmemek adına dağıtılan sübvansiyonlar kısır bir döngü şeklinde devletin mali dengesini bozmuş; bütçe açıkları, devlet borçları, enflasyon sarmalı krize doğru evrilen ülkelerde alarm zillerinin çalmasına neden olmuştur.

Yukarıda Tablo 1 ve Tablo 2'de sunulan rakamlardan da görülebileceği gibi OKA ülkeleri genelinde ve özellikle de Mısır ve Tunus'ta istihdam potansiyeli epeyce daralmıştır. Bir iş kapısı olarak devleti gören ve bu sürecin alışkanlıklara ve sosyal kültüre dönüştüğü coğrafyalarda birdenbire değişim beklemek yanlış olacaktır. Bu ülkelerde iş gücünün çok önemli bir bölümünün devlet memuru veya kamu sektöründe bordroya dâhil olması neticesinde verimli bir ekonomik yapıdan ve üretimden bahsetmek tabii ki mümkün değildir. Ulusal bir ekonominin verimlilik düzeyini gösteren bazı veriler yardımıyla OKA bölgesinde mevcut yapısal sorunlar anlaşılabilir. Örneğin, ihracat içinde imalat sanayi ürünleri veya orta üst düzey teknoloji gerektiren ürünlerin ihracat içindeki yerine bakılabilir. Bunlardan en basit gösterge olan imalat sanayi ürünlerinin genel ihracat hacmi içindeki oranı bakımından OKA bölgesinde Tunus ve Fas nispi olarak başarılı sayılabilir; Mısır'ın performansı ise son derece düşüktür.[82] Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre[83] Mısır ve Tunus'ta kamu istihdamı payı ciddi anlamda daralmış ve bunun yanı sıra kamuya ait işletmelerin özelleştirme dalgalarında el değiştirmesi, erken emeklilik planları ve kamu idaresinde işe alımların dondurulması gibi uygulamalar 1990'ların başından beri küçültülmeye çalışılan kamu sektörü

79 Bayat, 2002.

80 Cammett vd., 2018.

81 Diwan, 2014.

82 Cammett vd. 2018, s. 58.

83 https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_735169.pdf

toplumun hazırlıksız olması ve kitlelere şeffaf biçimde bunun anlatılmaması ile çok sancılı bir ortama kapı aralamıştır.

Mısır'ın Yakın Dönem Tarihi: Siyaset, Toplum ve Ekonomi İlişkileri

Mısır halkının önemli bir bölümü 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren milliyetçi ideolojik akımların etkisinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde deneyimlenen modernleşme süreçlerinin benzerleri Mısır topraklarında da görülmüştür. Batılılaşma, modernleşme, din-devlet ilişkileri üzerine tartışmaların benzeri Mısırlı elitler arasında da farklı fikir akımlarına sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan İngiltere, İngiliz karşıtı görüşleriyle bilinen Mısır Hidivliği'ni yıkarak manda yönetimi kurmuştur. 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na Mısır adına katılan Wafd Hareketi'nin elitleri tam bağımsızlık talebinde bulunsalar da bu irade İngilizler tarafından reddedilmiş ve siyasi hareketin liderleri tutuklanarak Malta adasına sürülmüştür. Mısır'da 1920'li yıllar boyunca İngilizlere karşı çok büyük isyanlar düzenlenmiş olsa da İngilizler doğrudan veya dolaylı yollarla Mısır üzerindeki etkisini devam ettirmiştir. 28 Şubat 1922'de Mısır Krallığı kurulmuş ve İngilizlerin boyunduruğundaki kral, Londra'nın kaybetmek istemediği bu stratejik ülke ile beraber Süveyş Kanalı'ndaki denetim hakkını elinde tutmuştur. 1930'lu yıllardan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Mısır'da halk arasında anti-emperyalist duygular giderek güçlenmiş ve kademeli olarak İngilizlerin bölgedeki etkinliği azalmaya başlamıştır.

23 Temmuz 1952'de Muhammed Necib ve Cemal Abdünnasır liderliğinde başlatılan askerî darbe ile İngilizlerin kurdurduğu krallık rejimi ve Mehmet Ali Paşa hanedanı sonlandırılmıştır. Babası Kral Fuad'ın vefatı üzerine tahta geçen Kral Faruk, 16 yıllık saltanatın ardından devrilmiştir. Askerî rejim tarafından kurulan yeni Mısır hükûmetinin milliyetçi politikaları ile başlayan süreç, İngilizlerin Süveyş Kanalı'ndan askerî birliklerini tamamen çekmesi ile sonuçlanmıştır. Mısır halkının millî duyguları 1950'li yıllardan itibaren daha da pekişmiştir. Arap milliyetçiliği ideolojisinden beslenen ve güçlü anti-emperyalist fikirlerin etkin olduğu dönemin ruhuna uygun bir şekilde Mısır, Arap Cumhuriyeti Bağlantısızlar Hareketi'nin önemli bir aktörü olarak devletçi ekonomik reformlara imza atmıştı. Nasır ve Özgür Subaylar, 1950'lerde ülkenin ekonomik kalkınma ve üretkenliğinin yeni bir iktisadi düzen kurma, yoksul halk kesimlerinin gönlünü kazanma ve yeni rejimin meşruiyetini tesis etme meselesi olduğunu biliyordu.[84]

1950 ve 1960'lı yıllarda bağımsızlığını kazanan genç devletlerin çoğu 1920'li yıllarda Atatürk'ün izlediği modernleşme ve ekonomik kalkınma modelinden ilham almışlardı; Tunus'ta Habip Burgiba ve Mısır'da Cemal Abdünnasır'ın da izlediği bu modelin merkezinde güçlü bir tek partiye dayalı seküler rejim ve orta sınıflara refah dağıtan şefkatli bir devlet baba rolüyle güçlü bir meşruiyet tabanı yaratılmak amaçlanmıştı.[85] Nasır tarafından başlatılan büyük kamulaştırma, yerli sanayi kurma amaçlı ithal ikameci politikalarla tahayyül edilen şey temel üretim araçlarının kamuya ait olduğu veya devlet tarafından kontrol edildiği bir tür insani sosyalist düzendi.[86] Tüm ithal ikameci sistemlerin 1960'lı yıllarda deneyimlediği şekilde Mısır'da da ciddi bir ödemeler dengesi krizi gelişmişti. 1967'de İsrail'e karşı ağır askerî yenilgi Nasır'ın karizmasını ve savunduğu ideolojiyi olumsuz etkiledi.

Nasır, 1970 yılında öldüğünde Mısır'ın az gelişmişlik sorunu çözülememişti. Yeni Devlet

84 Bayat,2002.

85 Cammett vd., 2015.

86 Cammett vd., 2015; Nagarajan, 2013.

Başkanı Enver Sedat'ın makroekonomik politikaları sosyalizm tonundan ziyade ekonomik liberalizmin (infitah) payı çok daha fazla olan bir karma ekonomik sistemdi ancak onun da ekonomi yönetimi Nasır'ınkinden daha etkili değildi. Mısır'da bağımsızlık sonrası dönemde siyasi elitlerin çevresinden müteşekkil bir sermaye sınıfı kök salmıştı. Böylece verimlilik ve kârlılık bazlı girişimci-serbest piyasa ruhu yerine sadakate dayalı bir ekonomi düzeni oluşturulmuştu. Altyapısı henüz hazır olmayan bir ülkede 1970'li yıllardan itibaren başlatılan erken liberal reformlar enflasyon, gelir dağılımında bozulma ve yoksulluk olarak tezahür edecekti. Mısır, 1960'lı yılların ortasından itibaren periyodik bir şekilde finansal krizlerle başa çıkmak için sıkça IMF ile müzakere ediyordu. Uluslararası finans kuruluşlarının talepleri ile iç siyasi dengelerin korunması arasında git-gel yaşayan Mısır elitleri gerekli reformları yapmakta zorlanmaktaydı. Tüketim ve üretim arasında uçurum, iç ve dış borçlanma yoluyla finanse edilen bütçe açıkları, dış ticaret açığı ve dış borçlanma gerekliliği kısır döngü şeklinde ardı ardına devam etmekteydi. İktisadi liberalizm politikaları durdurulamayan popülist taahhütlerle birleştiğinde, ulusal borçta keskin bir artışa neden oldu.

Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemleri boyunca Mısır'ın devlet borçları sürdürülemeyecek boyutlara çıkmıştı.[87] 1980'lerin sonunda Mısır büyük bir dış borç sorunu, yüksek enflasyon, büyük bir bütçe açığı ve sürdürülemez bir ödemeler dengesi ile karşı karşıya kalmıştı.[88] 1990'a gelindiğinde Mısır'ın borcu 48 milyar dolara yükselmişti; millî gelire oranla (%150) bu rakam dünyanın en yüksek borçlanmasıydı.[89] Mısır'ın Birinci Körfez Savaşı'nda müttefiklere verdiği destek, muazzam bir borç affı paketi getirdi.[90]

2000'li yılların başına gelindiğinde, Mısır ekonomisi verimlilikten uzak ve kısmen rantiye devlet modelinin özelliklerini taşıyordu. Süveyş Kanalı geçişlerinden alınan ücretler, az miktarda petrol ihracatından sağlanan gelir, yurt dışında yaşayan Mısırlı işçiler tarafından gönderilen havaleler ve Körfez ülkelerinin temin ettiği dış yardımlara bağımlı olan Mısır'da özel sektör kesimi çok cılızdı; sadece birkaç alanda yoğunlaşmış firmalar genellikle yabancı sermaye ortaklığındaydı. Temel tüketim ürünleri için kapsamlı sübvansiyonlar hâlâ yürürlükteydi. Mısır'ın liberalleşme süreci boyunca büyüme performansı, IMF'nin beklediği gibi ihracata dayalı değildi. Büyüme, çoğunlukla inşaat ve diğer tüketim sektörlerindeki iç talep artışından kaynaklanıyordu; Mısır'ın genç nüfusu iç talep canlılığında önemli bir yer tutmaktaydı.[91] Arap ayaklanmaları arifesinde Mısır ekonomisi üç ana aks üzerinde tasvir edilmektedir[92]:

- Kamu kurumları
- Özel sektör (resmî, yarı-resmî ve enformel)
- Ordu'nun yönettiği segment.

Mısır'da uygulanan ekonomik liberalleşme politikaları, rekabetçi, üretken bir ekonomi ortaya çıkaramadı. Aslında tekeller ve oligopoller yarattı. Rejimle iyi bağları olan bu yeni

87 Nagarajan, K. V. "Egypt's political economy and the downfall of the Mubarak regime." *International Journal of Humanities and Social Science* 3.10 (2013): 22-39.; Cammett, M., Diwan, I., Richards, A., & Waterbury, J. (2015). *A political economy of the Middle East*. Hachette UK.

88 El-Said & Harrigan, 2014.

89 Cammett vd., 2015

90 Nagarajan, 2013.

91 El-Said, Hamed, and Jane Harrigan. "Economic reform, social welfare, and instability: Jordan, Egypt, Morocco, and Tunisia, 1983–2004." *The Middle East Journal* 68.1 (2014): 99-121.

92 Salamey, 2015.

işletmelerin sahipleri, kısa yoldan ve kolayca zengin olma hevesleriyle vergi ödemekten kurtulmanın her türlü yolunu da bir şekilde buldular.[93] Mısır'da 2000'li yılların ortasından itibaren kaydedilen yüksek ekonomik büyümenin yoksulluk ve gelir eşitsizlikleri bağlamında çok da etkili olamadığı pek çok uluslararası raporda vurgulanmaktadır. UNICEF raporuna göre[94], 2009 yılı rakamları ile çocuklu yoksul aile oranının 1996 yılından daha kötü olduğu ifade edilmektedir; 5 milyon çocuk barınma ve hijyen imkânından yoksundu, 1,6 milyon 5 yaş altı çocuğun ise beslenme ve sağlık sorunu ile mücadele ettiği not edilmişti. Ayrıca kırsal bölgelerde çocuklu ailelerin şehirdekilere göre yoksulluğun olumsuz etkilerine daha çok maruz kaldığını ve çok büyük olasılıkla çocuklarını okula göndermedikleri ve günlük işlerde çalıştırdıkları da not edilmektedir.

Mısır'da yaklaşık %7 oranında büyüyen bir ekonomiye rağmen yoksulluk içinde yaşayan halkın oranı devrime üç yıl kala giderek artmıştı. 2007-2008 yıllarında yaşanan küresel gıda krizi ile beraber tahıl, un, ekmek ve sıvı yağ gibi temel ürünlerindeki fiyat artışı ile halk protestolarının fitili ateşlenmişti. Arap ayaklanmalarından yaklaşık iki yıl önce, krizden doğrudan etkilenen ülkelerde enflasyon oranı %25'ten %30'a ulaşmıştı.

Mısır'da gelir dağılımı daha da kötüye gidiyordu: Milenyumun ilk yılında yoksulluk eşiğinin altında gelire sahip Mısırlıların oranı %16,74'ken 2004'te %20'lere yaklaşmıştı; bu rakam bazı bölgelerde %40'tı. Buna ek olarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan İnsani Kalkınma Endeksi'ne göre 1991-2011 yılları arasında elde edilen verilere göre işsizlik oranı %9,4'ten %11,8'e yükselmişti.[95] Bunun ana nedenlerinden biri, Mısır poundundaki devalüasyonlar ve sübvansiyonlardaki düşüşler karşısında yükselen fiyatlar olarak yorumlanmıştı.[96] Ağustos 2008'de Mısır'da ekonomi iyice yavaşladı, üstüne bir de Mübarek liderliğindeki hükûmet, gıda ve enerji sübvansiyonlarının çoğunu kaldırmaya başladı. İşsizlik ve yoksulluk seviyeleri kontrolsüz bir şekilde devam ederken Mısır artık patlamaya hazırdı. ABD Büyükelçisi Washington'a gönderdiği bir telgrafta, nüfusun %35 ila 40'ının yoksulluk içinde yaşadığını kaydetmişti. Toplum içerisinde varlıklı özel sektör girişimcileri ve devlet bürokrasisinin üst kademelerinin refah seviyesi artarken diğer yanda ücretleri azalan, çalışma koşulları kötüleşen devlet memurları geçinebilmek için bir yol olarak rüşvet ve yolsuzluğu bulmuştu. Özel sektör yatırımcılarının izin, ruhsat vb. kamudan alması gereken belgeleri verirken devlet memurları gelirlerini artırmaya çalışmıştı.[97] Mübarek'e karşı ayaklanma Ocak 2011'de başladığında, pek çok protestocunun onu devirmek için birincil sebep olarak yolsuzluklar ve ekonomik eşitsizliği göstermesi şaşırtıcı değildi.

93 Nagarajan, 2013.
94 UNICEF. (2011). *UNICEF Annual Report 2010*. UNICEF.
95 https://data.imf.org/regular.aspx?key=61545852
96 Moghadam, Valentine M. "The Semi-Periphery, World Revolution, and the Arab Spring: Reflections on Tunisia." *Journal of World-Systems Research* 23.2 (2017): 620-636.; El-Said&Harrigan, 2014.
97 Nagarajan, 2013.

Tablo 3: Bazı OKA Ülkelerinde 2010 Yılı Temel Göstergeler

Ülke	GSYİH (Milyar Dolar)	Nüfus (Milyon)	Kişi Başı Gelir (Dolar)	1960-2010 Yıllık Ortalama Büyüme
Cezayir	162.0	37.4	4,331	% 1.40
İran	422.6	78.9	5,358	% 2.76
Mısır	219.0	82.3	2,661	% 3.13
Ürdün	26.4	6.3	4,183	% 3.76
Fas	90.8	32.6	2,785	% 2.21
Tunus	44.4	10.8	4,111	% 3.20
Yemen	31.0	25.6	1,212	% 1.36
OKA	3,486.7	507.3	15,413	% 2.19

Kaynak: Dünya Bankası ve IMF Verileri; Cammett vd., 2015, s. 259

Tunus'un Yakın Dönem Tarihi: Siyaset, Toplum ve Ekonomi İlişkileri

Tunus Cumhuriyeti adıyla 1956 yılında bağımsızlığına kavuşan ve başkenti de 800 bin nüfuslu Tunus olan ülkede Habip Burgiba önderliğinde ilk reform hareketleri ülkenin kıt kaynaklarını etkin bir şekilde işleyebilmesi üzerine inşa edilmişti. 1987 yılına kadar iktidarda kalan Habip Burgiba, Tunus'u Neo-Destur isimli tek parti ile idare etmiş ve kapitalizm ve sosyalizm kampları arasında dengeli bir politika izlemeye gayret etmiştir. 1960'lı yıllarda kısa süreliğine sosyalist ekonomi modeli denendiyse de görülen lüzum üzerine tekrar karma ekonomi modeline geçilmiştir. Tüm OKA bölgesinde benzer bir eğilimle bağımsızlığın ilk on yılında çok büyük oranda sosyal hareketlilik görülmüştü. Sömürge yönetimlerinin ardından yeni kurulan devlet ve rejimler eskiye ait pek çok şeyden çabucak kurtulmak gayesindeydi. Tunus'ta da bağımsızlığın ilk yıllarında büyük ölçekli siyasi reformlar ve bunu takip eden sosyal hareketlilik görüldü.[98]

Hem kurucu lider Habip Burgiba hem de 1987'den 2011'e kadar Tunus'u idare eden Bin Ali rejimleri Tunus ekonomisinde karma ekonomik model vasıtasıyla özellikle de sosyal adaleti sağlamak adına önemli refah artırıcı politikalar izlemiştir. Burgiba tarafından tesis edilen ve günümüze kadar etkisi devam eden bir diğer önemli özellik ise militarist olmaması idi. OKA bölgesinde pek çok siyasi rejim bekasını korumak gayesi ile askerî bürokrasiye dayalı bir güç konfigürasyonu oluşturmuşken Burgiba belki de hukukçu kimliğinin etkisiyle ordunun fazlaca güçlü olmasını arzulamadı; ayrıca Tunus'un zaten Ortadoğu'daki konumu itibarıyla kaynaklarını askerî harcamalara ayırmak üzere ne yeterince fonu ne de güvenlik gerekçesi bulunuyordu. Bu olumlu yönlerine karşın Burgiba'nın meşruiyete önem veren halkçı kimliğine gölge düşürecek bir kararı, 1975 yılında Millî Meclis vasıtasıyla ömür boyu başkanlık pozisyonu almasıdır.

Arap ayaklanmaları başladığında yaklaşık 11 milyon nüfusa sahip olan Tunus'ta makroekonomik yapıda üç önemli sektör bulunmaktadır: Tarım, hafif sanayi ve turizm endüstrisi. Ekonomisi büyük ölçüde Avrupa Birliği'ne bağımlı durumda olan Tunus'un ihracat ürün-

98 Cammett vd. 2015, s. 5.

lerinin %80'lik bölümü bu coğrafyaya gitmektedir. Millî gelirin yaklaşık %8'lik bölümünün üretildiği turizm sektörü ülkenin tarihi ve doğal güzelliklerini dünya piyasasına sunmaktadır.[99] Finikeliler, Kartacalılar, Roma ve Osmanlı İmparatorluğu'nun izleri bulunan Tunus coğrafyasında pek çok tarihî ve doğal güzellikler bulunmaktadır.

Coğrafi bakımdan Avrupa'ya yakınlık hem avantaj hem de dezavantaj sağlamaktadır. Doğrudan Akdeniz'e çıkışı olması nedeniyle Avrupa pazarı için kolay bir lojistik imkânı sunmaktadır. Bu bakımdan Tunus ekonomisi Afrika'nın altıncı büyük imalat sanayisine sahiptir.[100] Diğer yandan bu aşırı bağımlılık, Tunus ekonomisinin istikrarını tehdit edebilmektedir. Birincisi, Avrupa'ya en çok göç veren ülkelerin başında gelmektedir. Diğer bir olumsuzluk ise 2008 yılında görüldüğü gibi, Avrupa'da yaşanan kriz domino etkisiyle derhâl Tunus'u çok ciddi biçimde etkilemiştir. 1960'lı yıllarda dünyanın pek çok ülkesinde denenen ithal ikameci kalkınma modeli Tunus'ta da uygulanmıştı. Ancak Habip Burgiba bu sistemin sürdürülemez olduğunu çabuk fark etti. OKA bölgesinde küresel ekonomi ile entegrasyon ve dışa açılmanın ilk örnekleri Fas ve Tunus'ta görülmüştür. O zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişki kurulmuş ve tercihli dış ticaret müzakereleri ile kayırılan ülke statüsü elde edilmeye çalışılmıştır. Türkiye'nin 1980'lerde dışa açılma ve ihracata dayalı büyüme modeli Tunus'ta daha erken bir dönemde, 1970'li yılların başında denenmiş olup AET ile kısmi entegrasyon yoluyla tekstil, elektronik ve dayanıklı tüketim ürünlerinin montaj sanayileri ile ekonomik kalkınmanın ilk basamaklarını çabucak çıkma projesi yürütülmüştür.[101] İyi planlanmasına rağmen 1990'lı yıllarda Doğu Bloku'nun çökmesi ve Avrupa ekonomisinin eski sosyalist ülkelerle daha çok iş birliği yapma eğilimi OKA bölgesini ve özellikle de Tunus'un ekonomik kalkınma programını çökertmiştir.

Tunus'ta bağımsızlık mücadelesi döneminden itibaren çok güçlü olan işçi sendikaları ile devlet arasında bir nevi korporatist ilişki tarzı geliştirilmiştir. Habip Burgiba önderliğinde hem bağımsızlık mücadelesi sırasında hem de sonrasında çok güçlü bir konum elde eden Tunus İşçi Konfederasyonu (General Confederation of Tunisian Workers - UGTT) ülkede sivil toplumun en örgütlü yüzüydü. Rejim ve sivil toplumun karşı karşıya geldiği en önemli tarihî olaylardan biri liberal deneyimin erken yıllarında, 1978'de meydana gelmişti. UGTT 1978'de çok büyük ölçekli bir genel grev uygulaması başlattığında yüzlerce göstericinin ölümü ile sonuçlanan sokak olaylarına şahit olunmuştu. 1984 Ocak ayında yine liberal politikaların halkın alışkanlıklarına ve yaşam standardına ciddi anlamda tehdit oluşturan kamu politikalarına karşı UGTT ve diğer sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde başlatılan gösterilerde şiddet ve kan görülmüştü. UGTT lideri tutuklanmış ve aynı yıl yapılacak seçimlerde boykot kararı alınmıştı.

Diğer OKA bölgesi örneklerinin aksine IMF politika paketlerinin uygulanması, Tunus'ta sosyal hizmet sunumunda büyük aksamalara yol açmamış; yoksulluk sınırlı düzeyde seyretmiştir. Tablo 4'te görülebileceği üzere Tunus'ta yoksulluk oranları diğer OKA ülkelerine nazaran çok düşüktür. Tunus, yapısal reformların uygulanmasında kısmen başarılı sayılabilir; ayrıca, 1980-2000 arasında OKA bölgesindeki en yüksek sosyal harcama yapan ülkedir.[102]

99 Yerkes, 2019.

100 Yerkes, Sarah. "The Tunisia Model." *Foreign Aff.* 98 (2019): 67.

101 Cammett vd. 2015, s. 51.

102 El-Said & Harrigan, 2014.

Tablo 4: Yoksulluk Göstergeleri (Günlük 2 dolar altında geliri olanların oranı)

Ülke/Bölge	1990-2000 Ortalaması	2000-2009 Ortalaması
Kalkınmakta Olan Ülkeler	% 61	%46
Kalkınmakta Olan Arap Devletleri (Mısır, Cezayir, Ürdün ve Fas)	% 23	%17
Cezayir	% 22.7	% 10.5
Ürdün	% 14.7	% 13.7
Fas	% 24.0	%19.7
Tunus	% 8.0	% 3.9
Yemen	% 29.0	% 46.7

Kaynak: Cammett vd., 2015, s. 66

Tunus hükûmeti bir yandan IMF ve Dünya Bankası reformlarına ihtiyaç duyarken söz konusu küresel kurumların baskısı ile sosyal güvenlik örgütlerinde ve yasal mevzuatta reformlara gitmekte ve eş zamanlı olarak bu reformlardan olumsuz etkilenenlere sistematik telafi edici mekanizmalar ihdas etmekteydi.[103] Tunus hükûmetinin, Dünya Bankası ve IMF'nin baskılarına rağmen iç siyasette sosyal politikalara sadakatle devamı üç ana faktör üzerinden açıklanmaktadır. Birincisi, sosyal refah politikaları bağımsızlık sonrası Tunus'ta devlet-toplum ilişkilerini belirleyen sosyal sözleşmesinin ayrılmaz bir parçasıydı. İkincisi, Tunus devletinin Bretton Woods kurumları ile müzakere ve pazarlık süreçlerinde nispeten güçlü bir konuma sahipti. Son olarak, sosyal politikaların hükûmet nezdinde bir kontrol aracı olduğu kadar meşruiyetin de kilit bir kaynağı olduğu yönünde ifade edilen argüman önemlidir.[104]

Tunus, 2000'li yıllara girerken diğer Afrika ülkelerine nazaran sosyal adalet ve toplumsal huzur bakımından daha iyi durumdaydı. BM Kalkınma Programı tarafından her yıl yayınlanan İnsani Gelişmişlik Endeksi'nde nispeten üst sıralarda yer almaktaydı. Ancak 2000-2010 arası dönemde gelir dağılımı ve yoksulluk rakamlarının olumsuz seyrettiğini söyleyebiliriz. Devrimin başladığı sıralarda Tunus'un orta ve batı bölgelerinde, ulusal ortalamanın üç katı kadar yoksulluk oranları gözlemlenmekteydi.[105] Tunus'ta 2010 yılında isyanı tetikleyen belki de en önemli durum otoriter rejimin yolsuzluk hikayeleriydi. 2000'li yıllarda tıpkı Mısır ve Suriye gibi diğer ülkelerde de benzeri görülen büyük ölçekli ve hileli özelleştirme operasyonlarını Tunus'ta da gözlemlemek mümkündür. Bu özelleştirmelerde çok büyük bir servet transferi Başkan Bin Ali ve eşi Leila Trabelsi etrafındaki klanlar konfederasyonu arasında paylaşılmıştı.[106]

Dünya Bankası'nın 1994 verilerine göre Tunus'ta yükseköğrenim mezunları arasında işsizlik %5'in altındayken, 2009 yılında bu rakam %23'e ulaşmış; üniversiteden mezun olan gençlerin mezuniyetlerinden 18 ay sonra ölçülen işsizlik oranları %46 seviyesinde ol-

103 El-Said & Harrigan, 2014.
104 El-Said & Harrigan, 2014.
105 Beissinger vd., 2015.
106 Beissinger vd., 2015; Yerkes, 2019.

muştur.[107] 2011 yılında ise Tunus'ta üniversite eğitimi almış 18-29 yaş arası nüfusun %44'ü ve toplam genç nüfusun %30'u işsizdi.[108]

Bu veriler ışığında devrimi tetikleyen diğer önemli nedenlerden birini yüksek genç işsizliği oranı olarak not edebiliriz. Diğer bir önemli faktör ise 2000'li yıllarda ulusal ekonominin küresel gelişmelere bağlı olarak kötüye gidişle beraber zaten kırılgan olan yerli ekonomik sistemin düzensiz ve merdiven altı faaliyetlere doğru evrilmesi sürecidir. Yapılan bir tahmine göre Arap ayaklanmaları başladığı dönemde tıpkı Mısır'da gözlemlendiği gibi ulusal ekonomide faaliyetlerin yaklaşık %40'ı enformel faaliyetlerden oluşmaktaydı.[109]

Tablo 5: Seçili OKA Ülkelerinde Farklı Yıllarda Kamu Harcamaları (% GSYİH)

Ülke	Zirve Oran ve Yıl	Dip Oran ve Yıl
Cezayir	38.1 - 1983	25.7 – 1990
İran	43.6 - 1980	19.2 – 1991
Mısır	61.5 – 1982	25.1 – 1998
Ürdün	52.5 - 1980	29.9 – 1992
Fas	51.0 – 1981	26.2 – 1996
Tunus	45.1 – 1984	28.8 – 1998

Kaynak: Cammett vd., 2015, s. 62

Tablo 6: BM Kalkınma Endeksi Sıralamaları

Ülke	Sıralamada Pozisyonlar (On Yılın Ortalaması)		
	1990'lar	2000'ler	2010'lar
Cezayir	81	84	93
İran	86	75	75
Mısır	92	91	111
Ürdün	72	77	99
Fas	99	107	130
Tunus	85	80	92

Kaynak: UNDP, Cammett vd., 2015.

107 Rania Abouzeid, "After the Revolution: Young Tunisians Are Still Looking for Work", 07 Feb. 2011.
108 Beissinger vd., 2015.
109 Salamey, 2015.

ORTADOĞU POLİTİK EKONOMİSİNDE SOSYOLOJİK DİNAMİKLER

Mısır Ulusal Bankası.

Bu bölümde Ortadoğu'nun politik ekonomisini açıklamada sacayağının üçüncü ve son parçasını oluşturan bölgenin sahip olduğu sosyolojik faktörlerden Mısır ve Tunus'taki toplumsal örgütlülük yapısı, bu ülkelerin demografik yapısı ve bu ülkelerde devlet-toplum ilişkisinin kırılma noktaları üzerinde durulmaktadır.

Arap ayaklanmaları halk hareketlerini izah etmek adına pek çok faktör ele alınmıştır: Sömürgecilik, İslam dininin etkisi, sosyal ilişki tarzları, yolsuzluk, erken liberalizm, otoriter rejimler ve popülizm gibi. Ancak bu faktörlerden hiçbiri tek başına Arap ayaklanmalarını açıklayamaz.[110] Arap ayaklanmaları arifesinde gerçekleştirilen kamuoyu anketlerinde, Ortadoğu toplumlarında sosyo-ekonomik şikâyetlerin halkın öncelikler listesinde en tepedeki ana sorunlar olduğu görülmektedir. 2005 yılında Zogby International tarafından yapılan geniş katılımlı bir ankette Mısır ve Tunus başta gelmek üzere Ortadoğu toplumlarının istihdam fırsatlarının genişletilmesi, sağlık hizmetleri ve eğitim kalitesinin iyileştirilmesi, sistematik rüşvet ve yolsuzluğun sona erdirilmesi gibi önceliklerinin altı çizilmişti; 2010 yılındaki Pew Araştırma anketinde ise Mısırlıların en önemli şikâyeti (%46'lı ile en üst sırada) ise yolsuzluklardı.[111]

BM Kalkınma Programı'nın farklı yıllara ait raporlarında ekonomide verimlilik artışları, okuma yazma oranları, eğitim ve sağlık politikaları, kadının toplumdaki ve ailedeki yeri gibi pek çok toplumsal parametre ele alınmıştır. Literatürdeki Arap ayaklanmaları analizlerinde sosyolojik parametrelerden pek çoğu değerlendirilmiştir. Örneğin, Timur Kuran[112] İslam dininin bazı normlarının küresel kapitalist ekono-

110 Cammett, Melani. 2018. Lancaster, Carol, and Nicolas Van de Walle, eds. *The Oxford Handbook of the Politics of Development*. Oxford University Press.

111 Cammett vd., 2015.

112 Kuran, Timur. "Zakat: Islam's missed opportunity to limit predatory taxation." *Public Choice* 182.3 (2020): 395-416; Kuran, Timur. "Why the Middle East is economically underdeveloped: historical mechanisms of institutional stagnation." *Journal of economic perspectives* 18.3 (2004): 71-90.

Arap ayaklanmaları halk hareketlerini izah etmek adına pek çok faktör ele alınmıştır: Sömürgecilik, İslam dininin etkisi, sosyal ilişki tarzları, yolsuzluk, erken liberalizm, otoriter rejimler ve popülizm gibi. Ancak bu faktörlerden hiçbiri tek başına Arap ayaklanmalarını açıklayamaz.

mi düzenin öngördüğü sermaye birikimi konusunda kısıtlayıcı olduğu noktasını vurgulamaktadır. Müslümanların Kuran-ı Kerim'de vazedilen miras hukuku, aile ve evlilik ile beraber işçi-işveren ilişkileri ve sosyal dayanışma düzenlemeleri ile farklı bir sosyolojik model ortaya koyduğuna dair argümanlar ileri sürülmektedir.[113]

Tereddütsüz bir şekilde söyleyebiliriz ki OKA bölgesinde başarılı bir reform programı tasarlamanın anahtarı devlet-toplum ahengi ile mümkün olabilecektir. Hem devlet mekanizmasında yer alan aktörlerin toplumun nabzını iyi tutması şarttır hem de toplum önderlerinin 70 yıldır kurumsallaşmış devlet teamüllerini iyi bilmesi elzemdir.

Mısır'ın ilk seçilmiş Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi, iktidara geldiği ilk günlerden itibaren siyasi rejimin sahiplerince dikkatle izlenmekteydi. Müesses nizamın sahipleri Mursi hükûmetini kendi kontrollerinde gerçekleşen devrimin meyvelerini yemeye çalışan kaçak yolcu şeklinde değerlendirmekteydi. 2011 Ocak ayında Kahire'de ilk isyan bayrağı çekildiğinde İslamcı gruplar belli bir tereddüt dönemi geçirdiler; Tahrir Meydanı'nda İslami grupların görünürlüğü süreç içinde artmaya başladı.[114] İslami grupların bu tereddütlü tutumları nedeniyle Mısır'ın liberal, sol ve seküler kesimleri Müslüman Kardeşler'in seçimlerdeki başarısını kabullenmek istemediler. Ayrıca Muhammed Mursi ve ekibinin bir yıllık kısa iktidarında en temel hatası halk hareketinin verdiği mesajı iyi okuyamaması ve müesses nizamın gücünü hafife alması olmuştu. Halkın taleplerine ve ülkenin yoksulluk gibi temel sorunlarına çözüm üretmek; genç işsizliği, gelir eşitsizliği, kalitesiz eğitim, yolsuzluk ve yetersiz sağlık hizmetleri gibi somut sorun alanlarına odaklanmak yerine ideal bir İslam toplumu yaratmak gibi soyut hedeflere yönelmekle hata yapılmıştı. Diğer bir deyişle Müslüman Kardeşler liderliği uzun vadede gerçekleşmesi muhtemel hedefleri kısa vadede yapmaya çalışarak zaten çok kırılgan olan dengeleri bozmuş ve işi zora sokmuş, hiç kaybetmemesi gereken kamuoyu desteğini çok çabuk kaybederek stratejik bir hata yapmıştı. Tunus'taki İslamcı Nahda Hareketi'nin aksine Müslüman Kardeşler, başkanlık sistemiyle tek başına var olup tüm kontrolü ele almak istemişti. Aynı zamanda Muhammed Mursi'nin değişim ve dönüşüm hamlelerinde mutlak emrinde olacağını sandığı bürokratik kurumlar müesses nizamın denetimindeydi. Kararnameler ile Mısır'ı yönetebileceğini zanneden Muhammed Mursi hem devlet kurumları hem de

113 Kuran, 2004, 2020.

114 Hussain, Muzammil M., and Philip N. Howard. "What best explains successful protest cascades? ICTs and the fuzzy causes of the Arab Spring." *International Studies Review* 15.1 (2013): 48-66. ; Lynch, 2021.

sivil toplumun ekonomi ve diğer alanlarında etkili aktörlerince ciddi bir dirençle karşı karşıya kalmıştı.[115]

OKA Bölgesinde Toplumsal Örgütlülük: Mısır ve Tunus

Ortadoğu coğrafyasında genelde zayıf, az kurumsallaşmış ve devlet karşısında daha az etki kapasitesine ve araca sahip olan sivil toplum kesiminin belli ölçüde kendini gösterdiği alanlardan söz edilebilir. Bağımsızlığın ardından Ortadoğu coğrafyasında siyasi partiler hiçbir zaman güçlü ve kurumsal bir yapıya dönüşememiştir.[116] Tunus'un yarım milyon nüfuslu işçi sendikası Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT) 1970'lerin ve 1980'lerin başında ülkedeki en güçlü muhalefet unsuru durumundaydı. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren uydu TV yayınları, bilişim teknolojileri ve internetin yaygınlaşması ile sosyal alanda spontane örgütlülükler, daha çok ve daha farklı kanallardan edinilen bilgi ve en önemlisi artan bilinç düzeyinden bahsetmek gerekir.

Mısır ve Tunus'ta 2010-2011'deki halk isyanında sivil toplumun örgütlenmesi ve mobilizasyonu bağlamında bazı benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Mısır Devrimi'ndeki katılımcılar büyük ölçüde orta yaşlı, orta sınıf ve profesyonelken Tunus Devrimi'ne katılanlar daha genç yaştakiler ve farklı sosyal kesimlerden bireylerdi. Tunus'ta katılımcıların çoğu sendikalı işçiler, öğrenciler ve işsizlerden oluşan kesimdi. Bu noktada Tunus'un Arap dünyasının en iyi eğitim sistemine, en büyük orta sınıfa ve en güçlü örgütlü işçi hareketine uzun süredir sahip olduğunu belirtmek önemlidir.[117] Bu bakımdan Tunus Devrimi, Mısır Devrimi'nden çok sınıflar arası bir koalisyonu temsil ediyordu.[118]

1990'lı yıllardan itibaren kamu sektörü-sivil toplum alan paylaşımında İslami gruplar toplumsal alanları domine etmeye ve ideolojik hegemonya yarışında avantaj kazanmaya başlamıştı.[119] 1980'li yılların neoliberal dönüşümlerinde çok ciddi yara alan kamu sektörü ve sosyal güvenlik sistemlerinden oluşan boşluğu inanç-temelli sosyal örgütlenmeler doldurmaya başlamıştı.[120] İslami gelenekten gelen sivil oluşumlar siyaset arenasına girmekte ve farklı bir devlet-toplum modeli önermekteydi. Mısırlılar, toplum sözleşmesi gereği devletten taleplerine yönelik etkili bir muhatap olarak Müslüman Kardeşler yapılanmasını görmeye başlıyordu. Müslüman Kardeşler, İngiliz işgaline karşı ciddi bir prestij kazanmıştı. Yıllar geçtikçe Müslüman Kardeşler, Mısır'da alt ve orta sınıflar arasında etki kazanmış ve yardım kuruluşları, klinikler, hastaneler, kreşler ve hukuksal yardım dernekleri gibi sosyal hizmetler ağı kurarak tanınmış ve mevcut yönetim sistemindeki eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştı.[121]

12 Ekim 1992'de, büyük bir deprem Kahire'de ciddi hasara neden olmuştu. Müslüman Kardeşler teşkilatının gönüllüleri ilaç, yiyecek ve mali yardımlarla hızla olay yerine geldiğinde devlet kurumlarının esamesi bile okunmuyordu.[122] Bu sürecin farkında olan Mısır rejimi hemen yasal mevzuat değişimi ile sosyal yar-

115 Bhuiyan, 2015.

116 Cammett vd., 2015.

117 Anderson, Lisa. "Demystifying the Arab spring: parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya." *Foreign Aff.* 90 (2011): 2.

118 Beissinger vd., 2015; Anderson, 2011; Hussain & Howard, 2013.

119 Härdig, 2015.

120 Bayat, 2002.

121 Cleveland, 2015.

122 Nagarajan, 2013; Salamey, 2015.

Mısır ve Tunus halk hareketlerinin temelinde yatan sosyoekonomik nedenlerin hepsi aslında birbiriyle ilişkilidir; demografik dinamikler, eğitim sistemi, iş gücü piyasası ve işsizliğin yapısal nedenlerini bir arada incelemek gerekir.

dımların devlet kurumları veya yetkilendirilmiş sivil toplum kuruluşları dışında yapılamayacağını ilan etti. Bu gelişmeler ve olaylar ile Türkiye'de 1980 ve 1990'lı yıllarda yaşananlar arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Türkiye'de de Millî Görüş siyasetinin iktidara gelme süreci, Kurban Bayramlarında deri toplama tekelinin Türk Hava Kurumunda olması, seküler ulusal ordunun küresel dönüşümleri doğru okuyamaması, 1994'te Türkiye'de Millî Görüş geleneğinin özellikle metropol şehirlerde (Ankara ve İstanbul) belediye seçimlerini kazanmasının temel sebebi hep devlet-toplum ilişkileri ve küresel sistemden gelen dalgaların iç siyasete yansıması ile ilgiliydi.

1980'lerden itibaren Ortadoğu'da Mısır, İran, Irak ve Türkiye de dâhil olmak üzere büyük şehirlerde yoksulluk içinde yaşayan halk kesimleri devlet yetkililerinden umduklarını bulamadıkları için mahalli alanda mevcut İslami sivil toplum kuruluşlarına yöneldiler. Özellikle Mısır'da çok etkin olan cami dernekleri sadece yerel halka sosyal yardım sunmak için kurulmamıştır; söz konusu örgütler yerel düzeyde pek çok sosyal fayda ve refah artırıcı faaliyeti organize etmektedir. 2000'li yılların başında Mısır genelinde faaliyet gösteren 3.000 civarında çoğu dinî oryantasyona sahip mahalli geliştirme dernekleri kayıtlıdır.[123] Devlet kontrolündeki mahalle konseyleri (mecâlisü'l-mahalliyye, şûrâ el-mahallat) ile beraber küçük ihtiyaçlar için kurulan kredi kooperatifleri (Mısır'da cema'iyyat, İran'da sanduk-i karz-ı hasene) metropollerdeki yoksul semtlerin adeta toplumsal sigortası rolünü oynamaktadır.[124]

1990'lı yıllarda daha da görünür hâle gelen yerel İslami sivil toplum örgütleri Cezayir'de, Fas'ta, Mısır'da ve pek çok yerde hükûmetler ve müesses nizam için tehdit olarak görülüyordu. Güney Lübnan'da devlet otoritesinin yokluğunda ihtiyaç duyulan kurumsal boşluğu Hizbullah doldurmaya başlıyordu. Hizbullah burada asfaltlamadan, faizsiz krediye, konut inşasına, kanalizasyon sistemlerine, okullar, kreşler, hastaneler ve spor merkezlerine kadar pek çok işlevi ele almıştı. İslami dernekler, hükûmetin sosyal refah programlarının finansal yetersizliklerden dolayı zorlanması nedeniyle kendilerine geniş ölçüde büyüme alanı buldular. Bu dernekler 1980'lerin sonlarında Mısır'daki tüm gönüllü yardım kuruluşlarının üçte birini ve 1990'ların sonlarında tüm sosyal yardım derneklerinin (veya 6.327) en az %50'sini oluşturuyorlardı.[125]

Mısır ve Tunus'ta, Müslüman Kardeşler ve Nahda Hareketle-

123 Bayat, 2002.
124 Bayat, 2002.
125 Bayat, 2002.

rinin tarih içindeki dönüşümü de önemli bir konudur. Her iki kuruluş da radikal İslamcı gelenek içinden gelmekteydi ancak zaman içinde siyasi rejimlerin yumuşaması ile legal siyasi arenaya taşınmış ve dönüşüm geçirmişlerdir. 1980'lerde Nahda'nın sivil toplum, İslam ve demokrasi sempatisi üzerine içindeki Selefi kanat ayrışmıştır. Müslüman Kardeşler içindeki anti-seküler ve devrimci kanat daha da radikalleşmiştir.[126] Mısır'da İslamcılar ile Liberaller arasındaki ideal devlet modeli konusundaki anlaşmazlık derindi ve sürekli bir kargaşaya neden olmaktaydı. Tunus'ta her iki uç nokta arasındaki uçurum daha az belirgindi ve aralarında koalisyon mümkündü. Ayrıca önemli bir fark olarak, Tunus'ta Selefiler Mısır'dakinden daha zayıftı. Tunus Selefi Reform Cephesi Partisi, 2011'de kurucu mecliste ve Ekim 2014'te yapılan parlamento seçimlerinde sandalye kazanamadı. Bunun başlıca sebebi, partinin seçimler sırasında dayanabileceği bir sosyal tabana sahip olmamasıydı.[127]

OKA Bölgesinde Demografik Dinamikler

OKA bölgesi 1950-1970 döneminde Latin Amerika ve Sahraaltı Afrika ülkeleri gibi bölgelerden daha yüksek oranda ekonomik büyüme rakamlarına sahipti. Ancak ulusal hükûmetler, giderek artan genç nüfus ve istihdam yaratmadaki yükleriyle boğuşurken etkili iç politikalar geliştirememiştir.[128] Mısır ve Tunus'ta erken liberalleşme rüzgârlarının söz konusu toplumlarda akseden iki olumsuz etkisinden bahsetmek yerinde olacaktır. Birincisi kırsal alanlarda zirai üretime gereken önemin verilmemesi ile şehirlere akın eden göç dalgasının yarattığı çarpık kentleşmedir. İkincisi de hem doğurganlık oranlarının etkisi hem de kırsal alandan ölçüsüz-hesapsız kentlere gelen eğitimsiz kesimleri beşerî sermaye ile donatmanın zorluklarıdır.

Tablo 7: Seçili OKA Ülkelerinde Demografik Göstergeler

Ülke	Doğurganlık Oranları			
	1980'ler	1990'lar	2000-2010	2011
Cezayir	5.99	3.63	2.44	2.22
İran	6.09	3.45	1.87	1.64
Mısır	5.03	3.78	3.01	2.69
Ürdün	6.78	4.85	3.74	3.70
Fas	4.98	3.38	2.45	2.42
Tunus	4.61	2.81	2.05	2.13
Türkiye	3.79	2.76	2.20	2.06
Yemen	9.08	7.71	5.79	5.09
Arap Ülkeleri	5.79	4.46	3.48	3.16

Kaynak: Cammett vd., 2015, s. 128-129.

126 Lavie, 2019.
127 Lavie, 2019.
128 Cammett, 2018.

Tablo 8: Seçili OKA Ülkelerinde Okuma Yazma Oranları: 2013 Yılı

Ülke	Okuma Yazma Oranları (%)		
	Gençler (Erkek)	Gençler (Kadın)	Tüm Nüfus (15 yaş üstü)
Cezayir	94	89	92
İran	99	99	99
Mısır	88	82	85
Ürdün	99	99	99
Fas	87	72	79
Tunus	98	96	97
Türkiye	99	97	98
Yemen	96	72	84
OKA	93	87	90

Kaynak: Cammett vd., 2015, s. 132.

Mısır ve Tunus halk hareketlerinin temelinde yatan sosyoekonomik nedenlerin hepsi aslında birbiriyle ilişkilidir; demografik dinamikler, eğitim sistemi, iş gücü piyasası ve işsizliğin yapısal nedenlerini bir arada incelemek gerekir. OKA bölgesindeki genç işsizlik oranları küresel ortalamanın iki katından fazla ve dünyadaki en yüksek oranlardır: Ortadoğu'da %27,2 ve Kuzey Afrika'da %29'dan fazladır. Bölge nüfusunun yarısından fazlası 25 yaş altı grup olup her yıl 2,8 milyon genç iş gücü piyasasına girmektedir.[129]

OKA bölgesinde bağımsızlık sonrası dönemden itibaren 1980'lere kadar çok yüksek doğurganlık oranları gözlenmiştir. Birikimli doğurganlık seyri *(delayed fertility transition)* ile beraber genç nüfusun nispi olarak çok fazla olması kamu hizmetlerinde ciddi sorunlar ve kalitesizlik ile eş zamanlı gelişmiştir. Hızla biriken işsizler ordusuna ulusal ekonomilerin kısıtlı kapasiteleriyle istihdam yaratmaları mümkün olamamıştır. Mısır'da 1957 yılında çıkan bir yasa ile tüm lise mezunlarının ücretsiz üniversite okuma hakkı yasal zemine oturtuldu. Ayrıca söz konusu popülist yasa tüm üniversite mezunlarına kamu sektöründe iş garantisi vermekteydi. O yıllarda nüfusun genel eğitim seviyesi düşük ve nüfus artışı henüz riskli seviyelerde olmadığı için sorun teşkil etmemişti. Ancak 1980'li yıllardan itibaren bu popülist sistemin sürdürülebilir olması artık mümkün değildi. Bu türden sosyoekonomik gelişmelerin çıktılarının çok uzun zamana yayılması nedeniyle Dünya Bankası, IMF gibi kurumlar, Mısır ve Tunus'ta kaynayan kazanı fark edemedi ancak derinlemesine analizlere dayalı bazı ülke raporlarında kötü gidişe dair güçlü ipuçları belirtilmekteydi.[130]

Demografik baskıların kamu hizmetleri üzerindeki olumsuz etkisi ve kalite düşürücü

129 Crockett, Teddy. "Rethinking Arab employment: a systemic approach for resource-endowed economies." World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2014; Salehi-Isfahani, Djavad. "Human Development in the Middle East and North Africa." *Human Development* 26 (2010).

130 Salehi-Isfahani, 2010.

eğilimi tahmin edilebilir. BM'nin 2010 yılı Kalkınma Raporu'na göre, Mısır'da Milenyum Kalkınma Hedefleri bağlamında başarılı sonuçlar alınmış olsa da 18-29 yaş aralığındaki gençlerin %27 gibi ciddi bir oranının temel eğitim gerekliliklerini tamamlamadığı ve %17'lik bölümün okulu terk ettiği not edilmektedir.[131] Kırsal kesimde temel eğitim için okul kaydı yaptırmayanların oranı %80 olarak belirtilmektedir. İşin özeti, sistemin taşıyamayacağı kadar fazla öğrenci ve bu yükü sırtlanması beklenen öğretmenlerin hem sayı hem de nitelik olarak yetersiz kalması şaşırtıcı değildir.[132]

Hem OKA bölgesi genelinde hem de Mısır ve Tunus özelinde iş piyasasının ihtiyaçlarına yönelik beceri odaklı bir eğitim modelinden ziyade iş güvencesi olan bir devlet memurluğu elde etme yarışı vardı. Eğitim sistemlerinde yer alan öğrenci ve öğretmenlerin kalite odaklı bir hedefleri yoktu ve olamazdı. Sistem, genç nüfustan dolayı çok şişmişti ve öğrenciler için okulun tek anlamı sadece bir belge olarak diploma elde etme yarışının dışa vurumuydu. Eğitimde iyi ve kötüyü ayırt edemeyen bir sistem mevcut olup bunun doğal sonucu olarak okulların bir nevi diploma dağıtan ve içeriği bomboş binalara dönüşmesi söz konusu olmuştur ve hâlen de değişen pek fazla bir şey yoktur.

Bölgenin diğer iki büyük ülkesi olan İran ve Türkiye ile karşılaştırıldığında Mısır kişi başına gelir bakımından çok daha fakir durumdayken üniversite mezunlarının miktarı bakımından Türkiye ve İran'daki %11'e kıyasla %29'luk orana sahiptir. Bu anormal durumun tarihî sebepleri vardır. Mısır'da hükûmetin tüm lise mezunlarına kamu sektöründe iş sözü verdiği 1960'lardır. 1970 ve 1980'lerin ortasına kadar kamu sektöründe iyi eğitimli mezunları istihdam ihtiyacı vardı ancak Mısır artık ihtiyaç duymadığı halde ve sözünü de geri alamadığı için üniversite mezunları için devlet kapısında uzun bekleme kuyrukları oluşturmaktadır. Mısır'da istihdam piyasasına her yıl giren 600 bin kişi vardır ve bunlar için istihdam yaratmak çok zordur. Tablo 1 ve Tablo 2'de görülebileceği gibi OKA ülkelerinde devlet kurumları en büyük istihdam kaynağıdır. Kamu personelinin maaş faturası orta gelirli ülkeleri baz aldığımızda normalin dört katı olduğu söz konusu tablolardan anlaşılacaktır. Bunun özeti şudur; aslında devlet ihtiyacı olmayan veya verimli çıktı elde edemediği mezunlara/memurlara sırf sus payı olarak finansal aktarım yapmaktadır. İş gücü talebinin yapısı değişirken eğitim sistemi hiç ıslah edilmeden aynen devam etmektedir.

Hem OKA bölgesi genelinde hem de Mısır ve Tunus özelinde iş piyasasının ihtiyaçlarına yönelik beceri odaklı bir eğitim modelinden ziyade iş güvencesi olan bir devlet memurluğu elde etme yarışı vardı. Eğitim sistemlerinde yer alan öğrenci ve öğretmenlerin kalite odaklı bir hedefleri yoktu ve olamazdı. Sistem, genç nüfustan dolayı çok şişmişti ve öğrenciler için okulun tek anlamı sadece bir belge olarak diploma elde etme yarışının dışa vurumuydu.

131 UNDP, 2010: Egypt Human Development Report. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/243/egypt_2010_en.pdf

132 UNDP, 2010

Kalitesiz ve iş piyasasına hitap etmeyen eğitim sisteminde doğal sonuç, istihdam uyumsuzlukları ve enformel ekonomiye kayıştır. OKA bölgesinde eğitimli gençlerin istihdam edilme olasılığı genellikle daha düşüktür. Örneğin, Mısır'da işsizlik oranı en az olanlar eğitim düzeyi en düşük gruptur. Mezunların işsizlik rakamlarında en önemli etken, söz konusu gençlerin piyasanın gerekliliğine uygun olmayan şekilde beceriden yoksun ve kalitesiz eğitim almış olmalarıdır.

OKA ülkelerinde okullarda yaratıcılığı ve üretkenliği artıran becerilere odaklanılmaz. Çünkü pratik olarak bu tür becerilerin gelişimi için gerekli fiziksel ve beşerî sermaye yatırımı çok maliyetlidir ve hükûmetlerin böylesine büyük yatırım yapacak ne gücü ne de sabrı vardır. Popülizm biraz da tabandan beslenmektedir. Farklı yıllarda yayınlanan Arap İnsani Gelişme Raporları[133] bu soruna çözüm önerisi olarak Türkiye'deki KPSS sınavına benzer biçimde yapılan kamu personeli seçme sınavlarında sadece numerik puanlara dayanmaktansa her bir kamu kurumunun kendi özgün ihtiyaçlarına göre bir sınav ve giriş sistemi kurgulanmasını önermektedir.[134] Ancak teknolojinin ilerlemesi ve artık birçok üretim alanında yapay zekânın yer alması ve ilerleyen yıllarda da alacak olması göz önünde bulundurulduğunda iş gücünün niteliği artırılsa bile istihdam olanaklarının azalmasıyla işsizliğin artma tehlikesiyle karşı karşıya olunduğu söylenebilir.

OKA Bölgesinde Toplumsal Sözleşmede Çatlaklar: Sosyal Adalet, Yeni İletişim Araçları ve Yolsuzluklar

Önceki bölümlerde Ortadoğu bölgesindeki devletler ve toplumları arasında yapılan sözleşmenin gereğini devletlerin yerine getirmemesinden ötürü uyumsuzluk olduğundan bahsedilmişti. Bağımsızlığını kazanan devletlerin kontrolünde farklı zamanlarda farklı ekonomik büyüme modelleri belirlenmiş, çoğu ülkede özellikle "dost" olan özel sektör girişimcilerine ayrıcalıklar tanınmış, kendi çıkarlarını tehdit ettiği/edeceği düşünülen aktörler ise dışlanmıştır. Bunlara ek olarak, işsizlik azalmamış, reel ücretler ve yaşam standartları da artırılmamıştır. Dolayısıyla toplumsal sözleşmesinde sosyal adaletsizlikler, kamu hizmetlerinin iyileştirilmemesi, beklentilerin karşılanmaması gibi nedenlerle çatlaklar bulunan devlet-toplum ilişkileri, Arap ayaklanmalarıyla birlikte kopma noktasına gelmiştir. Burgiba Bulvarı'nda ve Tahrir Meydanı'nda "Ekmek, Özgürlük ve Sosyal Adalet" sloganıyla hem ekonomik hem siyasi sorunlar dile getirilmiştir. Ekonomik durgunluk, ekonomik fırsatlara erişimde eşitsizliğin olması, yalnızca siyasi liderlere ve onların sınırlı çevrelerine imkân tanınması, kayırmacılık ile karakterize edilen ekonomik liberalizasyonun bir sonucu olarak tırmanan "sosyal adalet" eksikliği, devletlerin vatandaşlarının taleplerini karşılayamaması güvensizliğe sebep olmaktaydı. Arap ayaklanmaları öncesinde bu güvensizlik ve şikayetler, Körfez ülkelerinin aksine devlet desteğiyle çözülmeyip giderek artan devlet baskısıyla bastırılmaya çalışılmıştır.[135]

133 AHDR, 2002. United Nations Development Programme and Arab Human Fund for Economic and Social Development, Arab Human Development Report 2002: Creating Opportunities for Future Generations (New York: United Nations Publication, 2002,2003, 2009.

134 Salehi-Isfahani, 2010.

135 Cammett vd. 2018.

Hem Tunus'ta hem de Mısır'daki halk hareketlerini açıklamak için vurgulanması gereken bir diğer faktör, sosyal medya ve uydu televizyonun birleşik rolüdür.[136] Sosyal medya araçlarının Ortadoğu'ya hızlıca girişinin tam da bu döneme denk geliyor olması ile insanların bu araca olan güvenleri sosyal medyanın yapabilecekleri ve seslerini istedikleri kadar çıkarabilecekleri düşüncesiyle hızla artmıştır. Toplumsal algıların Arap ayaklanmalarını tetiklemede kilit bir rol oynadığına dair önemli bulgular vardır.[137] Eski dönemlerde otoriter rejimlerin uhdesinde olan bilgi ve enformasyon tekeli sosyal medya ve internet kullanımı ile çökünce halk kitleleri ve özellikle gençler farklı kanallardan ve anlık bilgiye erişim ile pek çok şeyi sorgulamaya başlamıştır.[138]

1990'larla birlikte internetin tüm dünyada geniş kitlelerin kullanımına sunulmasıyla Ortadoğu ülkeleri de bundan yararlanmıştır. İlk olarak 1991 yılında Tunus'ta, 1992 yılında Kuveyt'te ardından 1997'de Suriye'de internet hizmeti kurulmuştur.[139] 2000'li yılların başından itibaren bölgede kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Sonraki zamanlarda gerek internete rahat ulaşım gerek küreselleşmenin etkisiyle haberleşme kanallarının artması sayesinde Ortadoğu'daki halklar birbirleriyle daha fazla iletişim kurmaya başlamıştır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, özellikle günlük yaşamda akıllı telefonların kullanımı ve dijitalleşme süreçleri siyaset pratikleri ve kurumlar üzerinde dönüştürücü etkiler getirmiştir. Son yıllarda pek çok ülkede sosyal medya açıkça yeni bir siyasi iletişim ve koordinasyon biçimi olarak kullanılmaktadır.[140] Arap ayaklanmaları sürecinde de bunun örneği başta Tunus ve Mısır olmak üzere diğer ülkelerde de görülmüştür.

Halk hareketlerinde internetin tetikleyici rolünden literatürde sıkça bahsedilmektedir ancak bu konu tartışmalıdır. Teknolojik gelişmeler geniş kitlelerin haber ve öğrenme kanallarını genişletmekle birlikte rejim değişikliğinde doğrudan ve güçlü bir etkisi olduğunu söylemek abartılı olacaktır. Nitekim, internet erişimi %54 düzeyinde olan Bahreyn'de gösteriler sert ve etkili biçimde bastırılmışken %15 düzeyinde olan Mısır'da meydanlarda on milyona yakın protestocu toplanmış ve Hüsnü Mübarek devrilmiştir.[141]

Gösteriler sırasında Tunus'ta yaşandığı gibi birçok internet aktivisti tarafından hükûmete ait internet sitelerinin kullanılamaz hâle getirilmesi, hükûmetin istihbarat ve sansür programlarının devre dışı bırakılması, teknolojinin siyasi değişimden öte siyasi aktörlere yeni kısıtlamalar dayattığını bizlere göstermektedir. Yaşananlar neticesinde hükûmetler her ne kadar internete erişimi sınırlandırmış ya da kesmiş, sosyal medya hesaplarına erişimi engellemiş ve protestocuları belirleyip tutuklamış olsa da bu sürekli devam ettirilememiştir. Tüfekçi bu durumu "diktatör ikilemi" olarak yorumlayarak vatandaşları için internet erişimine izin vermenin otoriter rejimler için bir tehdit oluşturduğunu ancak interneti sınırlamanın veya yasaklamanın da ülkeye, ekonomisine ve sosyal gelişmesine zarar verebileceği anlamına geldiğini belirtmiştir.[142]

136 Bellin, 2012.

137 El-Said & Harrigan, 2014.

138 Salamey, 2015.

139 Aslan, H. Kürşad & Ercanlı, İkra (2020). "Controversial Issues in Global Internet Governance and Their Reflection in Middle Eastern States and Societies," ORSAM Report No. 23.

140 Göll & Zwiers, 2018.

141 Hussain & Howard, 2013.

142 Tufekci, Zeynep (2011), "As Egypt Shuts Off the Net: Seven Theses on Dictator's Dilemma", in *Technosociology*, 28 January, http://technosociology.org/?p=286

Ortadoğu ülkelerinde devlet-toplum uyumunda belki de en önemli faktör rüşvet ve yolsuzlukların yarattığı büyük hayal kırıklığıdır. Ortadoğu'ya yönelik karşılaştırmalı bir çalışmada, rüşvet ve yolsuzluk liginde Yemen, Suriye, Lübnan ve Mısır'ın ilk sıralarda yer aldığı vurgulanmakta; devletten bir ihale almak için gerekli ortalama hediye (rüşvet miktarı/ihale miktarı) oranında Mısır'ın en önde yer aldığı ve diğer takipçilerin de çok küçük farklarla sıralandığı not edilmektedir.[143] Suriye, Mısır, Tunus ve diğer bazı ülkelerde neoliberal değişim sürecinde pek çok özelleştirme işleminde kamuoyu vicdanını derinden sarsan örnekler görülmüştür. Mısır'da ehliyet almaktan, hastanede tedaviye, okul kayıtlarından tapu işlemlerine kadar her şeyin resmiyette ucuz olmasına rağmen söz konusu kamu hizmetlerine standart rüşvet tarifesi ödenmeden erişimin mümkün olmadığı bilinmektedir.[144] Tunus ekonomisinin ve sermaye sınıfının yarıdan fazlası Bin Ali'nin üç çocuğu, yedi kardeşi ve ikinci eşinden on kişilik baldız ve kayınbiraderlerden oluşan yolsuzluk ağı ile ilişkiliydi.[145] Diğer yandan, Suriye iç savaşının başladığı 2010 yılındaki gösteri yürüyüşlerinde kullanılan sloganlarda eylemcilerin hileli özelleştirmelerden duydukları rahatsızlıklar göze çarpmaktadır.[146]

Mısır halkında oluşan öfke birikiminin temel sebepleri iyi eğitimli profesyonel halk kesiminde yolsuzluklara karşı oluşan nefret, ekonomi yönetimindeki beceriksizlikler, ülke gerçekleri ile uyumlu olmayan neoliberal reçetelerin yanlış ve kötü uygulanması olarak görülürken bir de Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek'in çetevari uygulamaları, doğal gaz tekeli ile zenginleşen Hüseyin Salim ve diğer ultra zengin kişilerin lüks yaşantısı, devlet eliyle zenginleşen emlak-konut firmaları, Şarm-el-Şeyh bölgesindeki turizm tesislerinin sahipleri, ordu üst düzey mensuplarının ekonomideki gizli eli çok şey anlatıyordu.[147]

Uluslararası Şeffaflık Örgütü *(Transparency International)* tarafından periyodik olarak hazırlanan Yolsuzluk Algılama Endeksi'nde Tunus ve Mısır'ın yanı sıra bazı Ortadoğu ülkelerinin son 20 yılda hızlı bir kötüleşme eğilimi sergilediğini gözlemleyebiliriz. Tunus 1990'lı yılların sonunda dünya sıralamasında 30'lu sıralardayken, 2005 yılında 43. sıraya, 2008'de 62. sıraya ve 2015'te 80. sıralara düşmüştür; Mısır ise 2001'de 54. sırada, 2005'te 70. sıra, 2007'de 105. sıra, 2008'de 115. sıra, 2017'de 117. sıradadır. Her iki ülkede de Arap ayaklanmaları yaklaştıkça verilerin hızlı bir düşüş göstermesi son derece çarpıcıdır.

Mısır'da rejime muhalefet dalgasının en önemli dönüm noktalarından biri Kifaye (Yeter) Hareketi'nin ortaya çıkmasıydı. Kifaye, 2005 seçimlerinden önce 2004'te kurulan Mısır Değişim Hareketi'nin sloganıydı. 2004 yılı Mısır için gerçek bir dönüm noktasıdır. Hüsnü Mübarek tarafından Ahmet Nazif'e hükûmeti kurma görevi verildiğinde zamanın en baskın ideolojik gücü olarak liberalizm ve piyasa aktörleri tartışmasız bir üstünlük algısı ile hareket etmekteydi. Ahmet Nazif, 14 Temmuz 2004'te başladığı başbakanlık görevini 2011 Ocak ayına kadar sürdürmüştür. 2004 yılında kurulan yeni kabine iş dünyasının meşhur isimlerinden oluşturulmuştu. Sanayi ve Dış Ticaret Bakanı R. Muhammed Raşid, Mısır'ın en büyük gıda şirketinin sahibiydi; ayrıca ülkenin en büyük emlak ve müteahhitlik firmasının sahibi Ahmed El-Mağribi, emlak bakanı olmuştu. 2003

143 Aslan, 2020; Bellin, 2012.

144 Anderson, 2011.

145 Anderson, 2011.

146 Aslan, 2020.

147 Salamey, 2015; Bhuiyan, 2015.

yılında 9 kamu şirketi özelleştirilmiş ve 17,5 milyon dolar hasılat Mısır hazinesine aktarılmıştı. Ahmed Nazif'in kabinesi 2 yılda 59 kamu şirketini 2,6 milyar dolarlık bedelle özelleştirmişti. Bir yandan IMF ve Dünya Bankası Mısır'ı çok başarılı liberal politikalarından ve %7'lik büyüme oranından dolayı yere göğe sığdıramazken diğer yandan iç siyasette memnuniyetsizlikler had safhadaydı. Siyasi elitlerin kârlı ve verimli kamu şirketlerini şaibeli bir şekilde özelleştirmesi kumarhane kapitalizmi denen kavramın ete kemiğe bürünmüş hâliydi ve kamu vicdanını yaralamaktaydı. Öyle ki 2000'li yılların ortasında Mısır'da bulunan 500 firma, yalnızca 32 iş insanı tarafından yönetilmekteydi.[148]

Kifaye Hareketi, Mübarek rejiminin iktidarı kötüye kullanmasına son vermek istiyordu. Çok çeşitli ideolojik konumlardan gelen insanların oluşturduğu bir koalisyon olmasına rağmen bu insanları buluşturan bir ortak nokta vardı: Rejime ve onun vicdanları sarsan yolsuzluk haberlerine olan tepkiler. Mısır'daki yeni orta sınıf örgütü olarak adlandırabileceğimiz Kifaye Hareketi, 2007-2008 yıllarında uluslararası finans krizinin ardından Mısır'da gıda fiyatlarının artışı sonucu meydana gelen kitlesel grev ve Tunus'ta madencilerin grevi gibi birçok gelişmeye bakıldığında aslında 2010 yılı öncesi dönemde de '"Arap Baharı"nın göstergelerinin olduğu gözlemlenebiliyor.[149] Özellikle de Mübarek rejimince uygulanan ölçüsüz neoliberal uygulamaların yarattığı şikayetleri sivil toplum örgütleri kendilerine taraftar bulmakta çok etkin bir şekilde kullanmıştı. Tunus'ta öfkenin merkezinde yoksulluktan daha çok Bin Ali rejiminin fütursuz yaklaşımları ve ülkeyi bir aile şirketine dönüştürmüş olması etkendi.[150]

148 Hinnebush, 2020.
149 El-Said&Harrigan, 2014.
150 Beissinger vd., 2015.

ARAP BAHARI'NIN 10. YILINDAN GERİYE BAKIŞ: SON NOTLAR

İnşaat işçileri, Mısır.

Çalışma boyunca OKA bölgesinin, Arap ayaklanmaları öncesi ve sonrasında politik ekonomisini şekillendiren dinamikler incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde ayaklanmaların yaşanmasına neden olan etkenlerin Tunus ve Mısır'da iyileştiğini söylemek zordur.

1950'li yılların başında OKA bölgesinin nüfusu yaklaşık 100 milyondu; Arap ayaklanmaları arifesinde (2007) 430 milyonu bulan nüfusun, 2025 yılında 562 milyona ve 2050 yılında 692 milyona ulaşacağı hesaplanmaktadır.[151] Günümüzde OKA bölgesinde nüfusun 3'te ikisi 30 yaş altındadır ve yine üçte ikilik bir oran şehirlerde yaşamaktadır. Özetle genç, işsiz, umutsuz ve eğitim/beceri donanımı bakımından düşük seviyelerdeki söz konusu kitlenin talep ve duygularının önceleneceği yeni bir yönetişim anlayışına acil bir şekilde ihtiyaç vardır. Toplum sözleşmesi gereği halkın devletten büyük beklentileri vardır. Bu beklentilerin bir kısmı gerçekçi de olmayabilir. Ancak samimi ve dürüst bir yaklaşımla halk ile iletişim köprüsü kurulduğunda sorunları aşmak mümkün olabilecektir.

Son çeyrek asırda siyasi alanda gözlemlenen kötü yönetişim ile birlikte Arap ayaklanmaları ile daha da kötüleşen ulusal ekonomi performansı umutların daha da kaybolmasına neden olmaktadır. Küresel ekonomik durgunluk, Ortadoğu'da artan şiddet olayları ve 'Arap Baharı'nı deneyimleyen ülkelerdeki sorunların etkisiyle pek çok sektör darbe almıştır. Yılda yaklaşık 12 milyar dolarlık hacmi olan Mısır'ın turizm sektörünün yanında 3,5 milyar dolarlık Tunus turizm sektörü önemli ölçüde darbe almıştır; bu iki ülkenin 2016 yılındaki turizm gelirleri sırasıyla 3,3 ve 1,7 milyar dolara kadar düşmüştür. İlaveten yabancı sermaye akışı ve ihracat azalmış, uluslararası yardımlar artmamış, yatırımlar çökmüştür.[152] Dolayısıyla ayaklanmaların ardından bölgedeki ülkelerin ekonomik şok yaşadığı söylenebilir. Bu durumun

151 Cammett vd., 2015.

152 Cammett vd. 2018.

aşılabilmesi ve kamu harcamalarının azaltılması, gelirlerin artırılması ve siyasi istikrarın sağlanabilmesi için halkın desteğinin alınması gerekmektedir. Bahsi geçen desteğin gerçekleşebilmesi için de başta sağlık, eğitim ve sosyal koruma olmak üzere toplumsal sözleşme gereği devletin vatandaşına verdiği sözleri yerine getirmesi, kamu hizmetlerini asgari düzeyde de olsa sağlaması, yolsuzluk, rüşvet ve kayırmacılıkla halk nezdinde zedelenen güven duygularının yeniden inşa edilmesi, politika oluşturma sürecinde vatandaşın karar süreçlerine katılımının teşvik edilmesi gerekmektedir.

BM Kalkınma Fonu (2020) tarafından 2019 yaz aylarında yapılan geniş katılımlı ankete göre, istihdam konusunda katılımcıların %40'ı ekonomik kriz veya belirsizlik nedeniyle iş fırsatlarının olmamasının birincil endişe kaynağı olduğunu belirtmiştir. Ankete katılanların yaklaşık %28'i işe alma sürecindeki yolsuzluk nedeniyle iş fırsatlarının eksikliğini vurgulamış; %17'si mevcut işlerde düşük ücret sorununu dile getirmiştir. Son on yılda istihdam piyasasının kötüleştiğini söyleyenler Yemen'de %85, Tunus'ta %66'yken bazı olumlu sinyaller de dikkat çekmektedir. Örneğin, Mısır ve Ürdün'den katılanların yarıdan fazlası sağlık hizmetlerine erişim konusunda memnuniyet bildirmiştir. Ayrıca, Mısır'da kırsal kesimde ikamet edenler son on yılda yaşam standardında olumlu gelişmeler olduğunu beyan etmişken Mısır, Ürdün ve Fas genelinde içme suyu ve kanalizasyon hizmetlerinde son on yılda iyileşmeler olduğunu bildirmiştir. Burada önemli bir noktanın altını çizmek gerekir; Arap ayaklanmaları halk hareketleri bölge rejim ve hükûmetlerince çok önemli bir sinyal olarak alınmış ancak sorunların temelinde yatan etkenleri köklü biçimde yapısal reformlarla çözmek yerine popülizm odaklı ve algı yönetme bazlı makro politikalar benimsenmiştir. Örneğin 2016 yılının başlarında Tunus hükûmeti, ekonomik ve politik sorunlarla başa çıkmak ve 2016-2020 Kalkınma Planı'nı finanse etmeye çalışmak için IMF'ye başvurmuş ve 2,8 milyar dolarlık kurtarma paketi anlaşması yapmıştır. IMF tarafından onaylanan plan, ekonominin üretkenlik kapasitesi için bir dizi hedef belirlemektedir. Bunlardan başlıcaları; modern tarımı, gıda işlemeyi ve gıda güvenliğini teşvik etme, doğal kaynakları koruma, üniversitelerin %50'sini STEM (bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik) kurumlarına dönüştürme ve bilgi ekonomisini teşvik etme, kültür ve sağlık turizmi dâhil turizmi teşvik etme, koruyucu hekimlik, bölgesel hastane oluşumları ve tıbbi araştırmaların yapılması gibi alanlara vurgu yaparak sağlık sektörünü genişletme, sosyal bakım sektöründe çocuk koruma, spor ve evde bakım desteği sunma boyutlarının artırılması, kültür ve medya üretiminin desteklenmesidir.[153] Tunus hükûmetinin bu plan çerçevesinde neler yapıp yapmadığı bir yana, toplumun aradan geçen 10 yıl içinde devlete olan güven konusunda ne durumda olduğuna bakıldığında yapılan memnuniyet anketlerine göre, büyük bir çoğunluğun mevcut ekonomik durumu "çok kötü" (%68) veya "biraz kötü" (%21) olarak tanımlarken yalnızca %37 hane halkının mali durumunun gelecek yıl iyileşeceğini düşündüğü, ankete katılanların %80'den fazlasının Tunus'un yanlış yöne gittiğini düşündüğü ve şikâyet ettiği görülmektedir.[154]

Halkın bu memnuniyetsizliğinden ötürü gelecekteki protestoların 2011 ayaklanmalarına benzemesi pek olası değildir. Çünkü 2011'de çok farklı bir ortam vardı. Geçtiğimiz 10 yıl boyunca OKA bölgesindeki ülkeler, otoriter rejimler ve halk her biri kendince dersler çıkardılar. Otoriter rejimler kendi bekalarını devam ettirmek adına muhalefet cephesinde

153 Moghadam, 2017.

154 https://www.iri.org/resource/tunisia-poll-confirms-deep-economic-unease-satisfaction-anticorruption-campaign

küçük tavizler vererek grupları bölmeye, aralarını açmaya ve gerekirse ezmeye çok daha hazırlar.[155] Dünya genelinde güvenlik harcamaları konusunda istatistikleri derleyen SIPRI isimli kuruluşa göre, OKA bölgesindeki ülkelerce yapılan güvenlik harcamaları artış göstermektedir. Ortadoğu'da klasik muharebe araçlarının yanında siber güvenlik teknolojileri çok geniş bir piyasa oluşturmuş durumdadır. Güvenlik teknolojileri ekipman ve yazılımlarını satan dev şirketler internet ve sosyal medya kullanımını engelleme veya teknik takip ve gözetim konusunda geniş bir ürün ve servis yelpazesi sunmaktadır. Mısır'da askerî rejim yeni bir halk hareketine karşı teknik altyapı ve iç hukuki düzenlemelerle tam bir güvenlikleştirme sürecine girmiştir. İnternet üzerinden gözetleme ve takip sistemlerine izin veren teknolojilerinde trafik izleme, önleme ve yeniden yönlendirme, yüz tanıma sistemleri gibi pek çok imkân sunulmaktadır.[156]

Küresel değişimler ve dünya ekonomisindeki büyük dönüşümler göz önünde bulundurulduğunda, ulusal devletlerin hızlı ve etkili politikalar geliştirme zorunluluğu giderek belirginleşmektedir. Dördüncü Sanayi Devrimi adı altında otomasyon, yenilenebilir enerji, büyük veri gibi pek çok yenilik, üretim kalıplarını yönlendirmeye gebeyken sosyolojik yapının bu değişimlere hızlı bir şekilde uyumu büyük önem taşımaktadır. Toplum sözleşmesi çağdaş gelişmelere, demografik ve iş gücü piyasası gerçeklerine, eğitim ve sağlık alanındaki gelişmelere göre güncellenmelidir. Bunca önemli gelişme karşısında toplumların çıkarını korumak adına en etkili güç olan devletin de kendisine çeki düzen vermesi elzemdir. Ancak unutulmamalıdır ki devlet de bir nevi ait olduğu toplumun aynasıdır. Dolayısıyla değişim ve reform reçetelerinin kolektif bir şekilde hazırlanması ve fedakârlıklara hep beraber katlanılması gerekecektir.

Son söz olarak belirtmek gerekir ki Mısır ve Tunus özelinde veya OKA bölgesi genelinde önümüzdeki kısa ve orta vadede devlet ve toplum bileşenleri arasında daha uyumlu bir modele dair umutlu olmayı gerektirecek belirtiler henüz görünmemektedir. Ancak uygun bir küresel ortam belirdiğinde önemli siyasi aktörlerin zihinlerinde bir model ve yol haritası olması iyi olacaktır. Bunun için iktidarların ya da karar alıcı kurumların çıkar veya ideolojiye göre bölünmüş sivil ve siyasi güçlere odaklanmak, zamanlarını ve enerjilerini kutuplaştırıcı çatışmalara yönlendirmek yerine demokratik reformu ilerletmek için güçlerini birleştirmeye çalışmaları gerekmektedir.

155 Hussain & Howard, 2013; Aslan & Ercanlı, 2020; Lynch, 2021.
156 Aslan ve Ercanlı, 2020.

KAYNAKLAR

Abul-Magd, Zeinab (2013), "The Egyptian Military in Politics and the Economy: Recent History and Current Transition Status," CMI Insight, October, 2.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. "Thomas Hobbes: Devlet ya da 'Ölümlü Tanrı'ya Övgü." Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. (İstanbul: İletişim, 2011): 427-455.

Allinson, Jamie. "Class forces, transition and the Arab uprisings: a comparison of Tunisia, Egypt and Syria." Democratization 22.2 (2015): 294-314.

Anderson, Lisa. "Demystifying the Arab spring: parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya." Foreign Aff. 90 (2011): 2.

AHDR, 2002. United Nations Development Programme and Arab Human Fund for Economic and Social Development,Arab Human Development Report 2002: Creating Opportunities for Future Generations (New York: United Nations Publication, 2002).

Aslan, H. Kürşad, (2020). "Sezar Yaptırım Yasası'nın Suriye Denklemine Potansiyel Etkisi," ORSAM Yayın No. 20. https://www.orsam.org.tr//d_hbanaliz/sezar-yaptirim-yasasinin-suriye-denklemine-potansiyel-etkisi.pdf

Aslan, H. Kürşad & Ercanlı, İkra (2020). "Controversial Issues in Global Internet Governance and Their Reflection in Middle Eastern States and Societies," ORSAM Report No. 23. https://www.orsam.org.tr//d_hbanaliz/controversial-issues-in-global-internet-governance-and-their-reflection-in-middle-eastern-states-and-societies-1_1.pdf

Asya, El-Meehy, Rewriting the Social Contract: The Social Fund and Egypt's Politics of Retrenchment (PhD Thesis), (2009).

Bayat, Asef. "Activism and social development in the Middle East." International Journal of Middle East Studies 34.1 (2002): 1-28.

Beissinger, Mark R., Amaney A. Jamal, and Kevin Mazur. "Explaining divergent revolutionary coalitions: Regime strategies and the structuring of participation in the Tunisian and Egyptian revolutions." Comparative Politics 48.1 (2015): 1-24.

Bellin, Eva. "Reconsidering the robustness of authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring." Comparative Politics 44.2 (2012): 127-149.

Bhuiyan, Shahjahan H. "Can democratic governance be achieved in Egypt?." International Journal of Public Administration 38.7 (2015): 496-509.

Cammett, Melanie, Ishac Diwan, Alan Richards ve John Waterbury. A Political Economy of The Middle East. New York: Routledge, 2018.

Cammett, Melanie, Ishac Diwan, Alan Richards ve John Waterbury. A Political Economy of The Middle East. UK: Hachette, 2015.

Cammett, Melanie, Lancaster, Carol, and Nicolas Van de Walle, eds. The Oxford Handbook of the Politics of Development. Oxford University Press, 2018.

Cleveland, William L. Modern Ortadoğu Tarihi. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015.

Crockett, Teddy. "Rethinking Arab employment: a systemic approach for resource-endowed economies." World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2014.

DFID. "Building Peaceful States and Societies: A DFID Practice Paper". Department for International Development. London, 2010.

Diwan, Ishac Ed. Understanding the political economy of the Arab uprisings. World Scientific, 2014.

El-Said, Hamed, and Jane Harrigan. "Economic reform, social welfare, and instability: Jordan, Egypt, Morocco, and Tunisia, 1983–2004." The Middle East Journal 68.1 (2014): 99-121.

Forstenlechner, Ingo ve Rutledge, Emilie. "Unemployment in the Gulf: Time to Update the Social Contract." Middle East Policy, 17,2 (2010): 38-51.

Gilbert, Neil. "US Welfare Reform: Rewriting the Social Contract". Journal of Social Policy 38.3 (2009):383-399.

Göll, Edgar ve Jakob Zwiers. "Technological Trends in The Mena Region: The Cases of Digitalization and Information and Communications Technology (ICT)". MENARA Working Papers No. 23, 2018.

Haddad, Bassam. "Syria, the Arab uprisings, and the political economy of authoritarian resilience." The Arab Spring. Palgrave Macmillan, New York, 2012. 211-226.

Haider, Huma. "State-Society Relations and Citizenship in Situations of Conflict and Fragility". Governance and Social Development Resource Centre (GSDRC), 2011: 1-24.

Hamed El Said ve Jane Harrigan, "Economic Reform, Social Welfare, and Instability: Jordan, Egypt, Morocco and Tunisia, 1983-2004". Middle East Journal 68, 1 (2014): 99-121.

Härdig, Anders C. "Beyond the Arab revolts: conceptualizing civil society in the Middle East and North Africa." Democratization 22.6 (2015): 1131-1153.Hinnebusch, Raymond. "The rise and decline of the populist social contract in the Arab World". World Development 129 (2020): 1-9.

Hussain, Muzammil M., and Philip N. Howard. "What best explains successful protest cascades? ICTs and the fuzzy causes of the Arab Spring." International Studies Review 15.1 (2013): 48-66.

Kuran, Timur. "Zakat: Islam's missed opportunity to limit predatory taxation." Public Choice 182.3 (2020): 395-416.

Kuran, Timur. "Why the Middle East is economically underdeveloped: historical mechanisms of institutional stagnation." Journal of economic perspectives 18.3 (2004): 71-90.

Köse, Talha, Mesut Özcan ve Ekrem Karakoç. "A Comparative Analysis of Soft Power in the MENA Region: The Impact of Ethnic, Sectarian, and Religious Identity on Soft Power in Iraq and Egypt." Foreign Policy Analysis 12.3 (2016): 1-20.

Lavie, Limor. "Consensus vs. dissensus over the 'civil state'model: a key to understanding the diverse outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia." British Journal of Middle Eastern Studies (2019): 1-18.

Lynch, Marc. "The Arab Uprisings Never Ended The Enduring Struggle to Remake the Middle East." Foreign Affairs 100.1 (2021): 111-122.

Malik, Adeel, and Bassem Awadallah. "The economics of the Arab Spring." World Development 45 (2013): 296-313.

Markus, Loewe, Tina Zintl ve Annabelle Houdret, "The social contract as a tool of analysis: Introduction to the special issue on ''Framing the evolution of new social contracts in Middle Eastern and North African countries" World Development: 1-16.

Marshall, Shana. The Egyptian Armed Forces and The Remaking of an Economic Empire. Carnegie Endowment for International Peace, 2015.

Migdal, Joel S. State in Society: Studying how states and societies transform and constitute one another. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Migdal, Joel S. Strong Societies and Weak States: State-society relations and state capabilities in the Third World. Princeton: Princeton University Press, 1988.

Mitchell, Timothy. Rule of experts: Egypt, techno-politics, modernity. Univ of California Press, 2002.

Moghadam, Valentine M. "The Semi-Periphery, World Revolution, and the Arab Spring: Reflections on Tunisia." Journal of World-Systems Research 23.2 (2017): 620-636.

Muslu, Fatih. "Strong state vs. Weak society". İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 1.2 (2013): 1-22.

Nagarajan, K. V. "Egypt's political economy and the downfall of the Mubarak regime." International Journal of Humanities and Social Science 3.10 (2013): 22-39.

Nye, Joseph S. "The Changing Nature of World Power." Political Science Quarterly 105.2 (1990): 177-192.

Owen, Roger. "The Political Economy of Arab Presidents For Life-and After." Understanding the political economy of the Arab uprisings ed. Ishac Diwan (New Jersey: World Scientific, 2014): 21-64.

Rania Abouzeid, "After the Revolution: Young Tunisians Are Still Looking for Work", 07 Feb. 2011. http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2046731,00.htmlSalamey, Imad. "Post-Arab Spring: changes and challenges." Third world quarterly 36.1 (2015): 111-129.

Salehi-Isfahani, Djavad. "Human Development in the Middle East and North Africa." Human Development 26 (2010).

Tüfekçi, Zeynep (2011), "As Egypt Shuts Off the Net: Seven Theses on Dictator's Dilemma", in Technosociology, 28 January, http://technosociology.org/?p=286

UNICEF. (2011). UNICEF Annual Report 2010. UNICEF.

Unsworth, S. An Upside Down View of Governance, Institute of Development Studies. Brighton, 2010.

Volpi, Frédéric. "Explaining (and re-explaining) political change in the Middle East during the Arab Spring: trajectories of democratization and of authoritarianism in the Maghreb." Democratization 20.6 (2013): 969-990.

Yerkes, Sarah. "The Tunisia Model." Foreign Aff. 98 (2019): 67.

https://data.imf.org/regular.aspx?key=61545852

https://www.iri.org/resource/tunisia-poll-confirms-deep-economic-unease-satisfaction-anticorruption-campaign

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

www.orsam.org.tr | orsamorgtr